ERASMUS

Despre război și pace

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

ERASMUS

DESPRE RĂZBOI ŞI PACE

Traducere, studiu introductiv şi note de

IORGU STOIAN

ERASMUS DIN ROTTERDAM

DESPRE RĂZBOI ȘI PACE

— PAGINI ALESE —

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
BUCUREȘTI — 1960

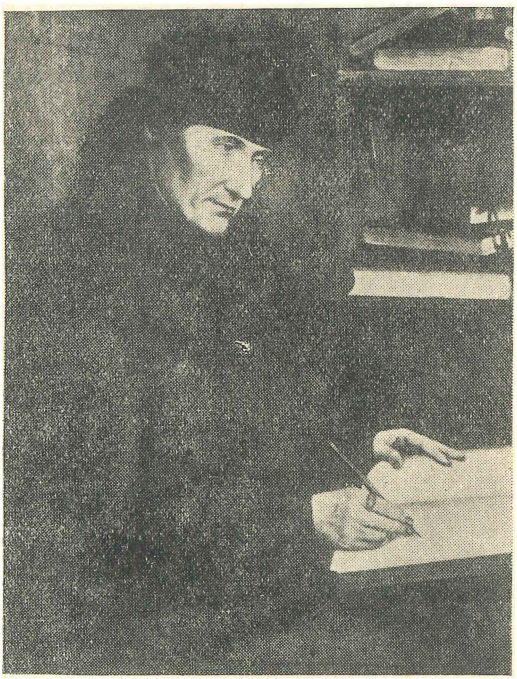

ERASMUS, DE *DÜRER*

ERASMUS — UMANIST ŞI LUPTĂTOR PENTRU PACE

Legate de două din cele mai interesante şi agitate secole din istoria omenirii (secolele al XV-lea şi al XVI-lea), viaţa şi opera lui Desiderius Erasmus din Rotterdam sînt tot atît de contradictorii şi fecunde ca şi ele şi, în general, ca acea complexă epocă de tranziţie care a fost Renaşterea, plină de cele mai variate şi acute contradicţii, prin care îşi făcea loc orînduirea capitalistă. Contradicţii social-politice — cele mai evidente; contradicţii ideologice strîns legate, deşi nu întotdeauna vizibil, de primele, între scolastica autoritară şi formală a bisericii şi libertatea de gîndire, bazată pe triumful raţiunii omului, socotit tot mai mult, ca altădată în antichitate, măsură a tuturor lucrurilor, se înţelege, cu toată pretenţia de universalitate, la scara şi în folosul rînduielilor burgheze în formare.

Dar mai ales, şi în primul rînd, contradicţii economice, izvor al tuturor celorlalte contradicţii, provocate la rîndul lor de profundele transformări în domeniul forţelor de producţie, transformări care duseseră încet, dar inevitabil, de la economia naturală, mai mult rurală, a feudalismului, la economia de mărfuri, tot mai precumpănitor orăşenească, a începuturilor capitalismului.

Procesul fusese grăbit de marile şi epocalele descoperiri şi invenţii care se succedaseră vertiginos: geografice, ale unor Diaz (1486), Columb şi Sebastian Cabot (1492 şi 1497), Vasco de Gama (1497—1502) şi Magellan (1519—1522), dar şi tehnice (cîrma corăbiei, busola, praful de puşcă, hîrtia şi tiparul etc.) şi în general ştiinţifice, ca, de pildă, sistemul heliocentric al lui Copernic.

Imense cantităţi de metal preţios — aur şi argint, alături de mult căutatele mirodenii, toate stoarse din munca şi jefuirea nimicitoare a regiunilor descoperite şi transformate în colonii — invadează Europa, mai întîi Spania şi Portugalia, apoi Ţările de Jos şi Anglia, mai puţin celelalte. Ca urmare, Lisabona, Cadix şi Sevilla, dar mai cu seamă Amsterdamul şi, ceva mai tîrziu, Londra lasă mult în urmă Veneţia, Genua şi Florenţa, falnicele stăpîne de altădată ale comerţului limitat mediteranean. Aceste bogăţii se concentrează, se înţelege, în mîinile suveranilor, ale nobililor şi ale înaltului cler, alături de care îşi face însă tot mai mult loc tînăra, dar nu mai puţin lacoma burghezie. Căci, cît priveşte restul populaţiei — în special din Spania şi Portugalia — nu numai că nu se alege cu nimic din aceste bogăţii, dar devine din săracă mai săracă.

Cum era de aşteptat, „influenţa Spaniei în Europa devine nelimitată, iar imaginaţia înflăcărată a ibericilor este orbită de peisajele extraordinare ale lui El-Dorado, de vitejiile cavalerilor şi de monarchia universală"[1]. Habsburgul catolic, Carol Quintul, combina, aparent ciudat, realitatea cu fantasticul, în fapt camuflînd realitatea hîdă a sistemului de jaf şi acaparare sub masca ţelurilor „ideale" ale monarhiei universale, avînd binecuvîntarea bisericii catolice.

Ceea ce, evident, lăsînd la o parte caracterul utopic al acestui plan, în condiţiile descompunerii orînduirii feudale, nu putea lăsa nepăsători pe alţi monarhi, tot atît de catolici şi susţinuţi, mai mult sau mai puţin, de tot atît de tinerele lor burghezii naţionale. Căci suveranul, fie mare sau mic, nefăcînd nici o deosebire între stat şi moşie personală, între dreptul public şi dreptul privat, nu avea altă preocupare decît lărgirea puterii şi influenţei casei sale, prin orice mijloace, din care nu lipseau avantajoase căsătorii, dar mai ales războaiele. De aci şirul nesfîrşit de conflicte armate, provocate de cele mai va-

[1] K. Marx şi F. Engels, *Opere* vol. X, p. 721 (ediţia rusă).

riate motive, care caracterizează sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea. Carol Quintul se bate cu Francisc I, prinţii italieni, între ei sau cu prinţii germani. Soliman Magnificul se bate cu prinţii creştini, ţintind spre centrul Europei. Înşişi papii — ca Alexandru IV Borgia sau Iulius II — nu se lasă mai prejos, nemulţumindu-se să intrige, sau să instige la război, dar participînd adesea direct la el. „Peste tot curgea aur, se auzea zăngănitul spadelor şi se proiecta focul sinistru al rugurilor inchiziţiei"[1]. Aceasta, ca să nu mai vorbim de marile frămîntări sociale, tot mai frecvente şi mai acute, ca războiul ţărănesc german, începutul marilor conflicte iscate de reformă, ceea ce vădea, o dată mai mult, complexitatea şi contradicţiile epocii, de care vorbeam mai sus.

Toate şi tot făcînd să troznească din încheieturile sale învechite întregul sistem social-economic, politic şi ideologic — care domnise timp de secole — al orînduirii feudale, cu ale sale clase-stări, în fruntea cărora tronau nobilimea şi biserica, aceasta din urmă atotputernică nu numai prin forţa sa spirituală, ci şi prin imensele sale averi. „Dictatura spirituală a bisericii fu înfrîntă; popoarele germanice, în majoritatea lor, se scuturară, pur şi simplu, de jugul ei şi adoptară protestantismul, pe cînd la popoarele romanice se înrădăcina tot mai mult libera cugetare optimistă, împrumutată de la arabi şi nutrită de filozofia greacă redescoperită"[2].

Deşi trăind toată viaţa (1466—1536) aproape exclusiv în lumea cărţilor — aşa cum îl arată toate tablourile celebre care l-au imortalizat (Metsys, Holbein cel Tînăr, Dürer), Erasmus nu este mai puţin, cu voia sau fără voia sa, una din cele mai fidele cutii de rezonanţă ale epocii sale şi ale burgheziei în curs de dezvoltare. La aceasta au contribuit, în bună măsură, întinsele şi variatele sale legături directe — numeroasele călătorii (la Paris, Roma, Veneţia, Londra, Basel etc.) —, dar mai ales în-

[1] K. Marx şi F. Engels, *Op. cit.*, p. 721.

[2] K. Marx şi F. Engels, *Despre artă şi literatură*, E.P.L.P., Bucureşti, 1953, p. 216.

directe, întreținute pe cale de corespondență, cu reprezentanții celor mai diferite pături sociale ale vremii, de la capete încoronate (Henric VIII al Angliei, Francisc I al Franței, împăratul Carol Quintul ș. a.), pînă la numeroșii și variații săi prieteni, printre care se numărau, în primul rînd, aproape toți umaniștii timpului, dintre care nu lipsește transilvăneanul Nicolaus Olahus.

Este adevărat că toate aceste legături, în special cele epistolare, îl puneau în contact mai ales cu păturile de sus ale societății timpului — suverani și înalți demnitari, laici sau ecleziastici. Contactul cu păturile de mijloc sau chiar de jos ale societății timpului său nu este totuși absent din viața lui Erasmus, mai ales în cursul numeroaselor sale călătorii, cu popasuri mai lungi sau mai scurte, la acele centre de viață populară care erau hanurile.

De aci, acea varietate uluitoare a operei lui Erasmus, despre care se poate forma o idee doar schematică, răsfoind unul din repertoriile lucrărilor sale, ca, de pildă, *Répertoire des oeuvres d'Erasme* (Gand, 1897) sau, mai concret, cele două monumentale in folio de opere complete: *Opera omnia,* din 1540, editate în 9 volume de Beatus Rhenanus, la Basel, dar, mai ales, *Opera omnia,* 10 tomuri, în 11 volume, ale lui J. Clericus, la Leyden.

Nu poate fi vorba aci de o înșiruire, fie și sumară, a operelor lui Erasmus, cu atît mai mult cu cît multe dintre ele nu mai au astăzi decît o valoare istorică, documentară. Un lucru trebuie totuși subliniat: rînd pe rînd compilator, moralist, polemist, teolog, filolog și editor, pedagog și chiar poet, puține au fost domeniile cunoștinței omenești care să nu fi reținut atenția acestui creator al eseului, înainte de *Eseurile* lui Montaigne, enciclopedist și iluminist înainte de cei care vor nemuri aceste nume. Și, ceea ce este mai important, cu rezultate care astăzi sînt bunuri comune ale culturii și științei universale, cum este, de pildă, acea restaurare a citirii corecte a limbilor clasice latină și greacă, numită — după el — citire erasmică, expusă în lucrarea sa celebră *De recta Latini Graecique sermonis pronunciatione dialogus*

(Discuţii asupra pronunţării corecte a limbii latine şi greceşti).

Dar adevărata glorie a lui Erasmus, menită a înfrunta vitregia vremurilor, o constituie nu atît operele sale de erudiţie teologică sau filologică şi nici chiar minunata sa corespondenţă, mină inepuizabilă de informaţii, cît tocmai operele mai strîns legate de viaţa şi de frămîntările epocii în care a trăit marele umanist. Ne gîndim — aşa cum s-a înţeles desigur — la acea scînteietoare satiră care este *Elogiul nebuniei,* apoi la acele erudite, totuşi pline de viaţă eseuri, cum caracteriza, sugestiv, un autor modern adagiile şi apophtegmele lui Erasmus, socotite de un umanist contemporan un adevărat „magazin al Minervei", dar, mai ales, la acele mici opere dramatice, care sînt minunatele, plinele de viaţă şi finele sale *Colloquia.* Căci — aşa cum s-a remarcat — „el ştie să vadă, şi din toate spectacolele vieţii ştie să degajeze o lecţie; el vrea să fie folositor oamenilor, vrea să le dirijeze viaţa interioară, vrea să le pună la dispoziţie roadele cunoaşterii ca şi ale erudiţiei şi observaţiilor sale"[1]. Toate acestea, pătrunse de spiritul său caustic, dar fără răutate, care — împreună cu înclinarea sa naturală de pedagog — dau un farmec şi o putere de sugestie deosebită acestor lucrări specific erasmiene.

Deşi este sigur că nu împins de vreo vocaţie specială a îmbrăcat haina monahală şi apoi preoţească, de care va căuta, de altfel, să scape cît mai repede, nu se poate contesta totuşi că influenţa educaţiei şi culturii teologice va rămîne puternică în viaţa şi gîndirea lui Erasmus. O gîndire totuşi — adăugăm — călăuzită, nu de filozofia sterilă a scolasticii, ci de noile metode ale criticii filologice şi istorice ale unui Lorenzo Valla şi mai ales adăpată tot atît, dacă nu mai mult, la izvoarele antichităţii, ca şi ale bibliei. Căci, pentru Erasmus, unul dintre primii savanţi de tendinţă laică ai epocii moderne, nu numai că orice ştiinţă este imposibilă fără cunoaşterea

[1] Charles Moulin, *Oeuvres choisies,* p. 10.

aprofundată şi directă a marilor opere ale antichităţii, dar chiar creştinismul nu poate fi înţeles fără a ţine seama de gîndirea antică.

Nu trebuie scăpat din vedere faptul că Erasmus vorbeşte[1] de zei[2] şi chiar de natura creatoare[3], chit că, uneori, aducîndu-şi oarecum aminte că este teolog sau, poate, pentru a se pune la adăpost de atacuri, revine la concepţii religioase.

Este vorba însă, în concepţia lui Erasmus, nu de creştinismul corupt din vremea sa ci de un creştinism ideal, simplu şi curat, aşa cum a fost — crede el, ca şi alţi gînditori ai epocii — creştinismul primitiv. Ceea ce, obiectiv vorbind — deşi în esenţa sa teoria este retrogradă, ca orice concepţie religioasă — nu înseamna mai puţin o critică, implicită şi explicită, a tuturor tarelor bisericii catolice, dintre care nu lipseau ignoranţa, lăcomia şi corupţia clerului, mai mare sau mai mic, şi mai ales a călugărilor.

Aşa se explică marea admiraţie a lui Erasmus, nu pentru teologi mistici sau sectari, de felul unui Augustin, ci pentru eruditi şi admiratori ai culturii clasice, ca Origen şi, mai ales, Hieronym, pentru care are o mare consideraţie, socotindu-l singurul autor creştin care merită să stea alături de scriitorii antici. De altfel chiar în lucrările sale închinate păcii, desele referiri la biblie şi la scriitori bisericeşti nu ni-l prezintă totuşi — cum vor, cu vădită rea-credinţă, unii autori burghezi — ca un pacifist teolog şi mistic, ci sînt o formă în care-şi îmbracă ideile etice înaintate, formă dictată de condiţiile timpului, de cei cărora li se adresa.

[1] Pentru comoditate, toate referinţele la cele două opere vor fi notate, pe scurt: *RP = Pentru cei care nu l-au încercat războiul este plăcut; JP = Jeluirea Păcii.*

[2] *RP*, p. 44: „Natura a voit apoi ca omul... natura i-a acordat numai omului folosinţa vorbirii şi a raţiunii" şi mai ales, V. p. 49 sq — *Prosopopeea naturii.*

[3] Aşa de pildă *RP*, la p. 43 el scrie; „De la bun început, aşadar, dacă priveşte cineva numai ţinuta şi forma corpului omenesc, nu-şi dă oare imediat seama că natura, sau mai degrabă dumnezeu, a dat naştere acestei fiinţe..."

Acest fond al gîndirii lui Erasmus n-a scăpat, de altfel, adversarilor săi, fie ei catolici sau reformaţi, care, firește, de pe poziţii diferite, nu au ezitat să vorbească de lipsa de pietate şi chiar de ateismul său. „Compunînd *Elogiul nebuniei* — glăsuiește, de pildă, actul de condamnare din 27 ianuarie 1542, al Sorbonei catolice — el s-a arătat nebun şi nesăbuit, necredincios, injurios faţă de dumnezeu, de Isus Christos, de Sf. Fecioară, de sfinţi, de teologi, de călugării cerşetori, pe care i-a insultat, cu o gură coruptă şi blasfematorie". „Cel mai înverşunat duşman al lui Christos"; „cînd mă rog: sfinţească-se numele tău, atunci îl blestem pe Erasmus şi pe toţi ereticii care hulesc şi necinstesc pe dumnezeu"; „sofist", „epicurian şi sceptic", „discipol al lui Lucian şi al Noii Academii", „al cărui raţionalism ridică pe om deasupra lui Christos şi a diavolului" — iată numai cîteva din epitetele aruncate lui Erasmus din tabăra cealaltă, prin însăşi pana şefului ei, dr. Martin Luther.

Desigur că în toate aceste caracterizări există multă exagerare polemică, ele nu au însă mai puţin o bază în ideile, fie şi contradictorii, ale lui Erasmus. Aşa se explică, fără îndoială, că, în vremurile mai noi, un scriitor subtil ca Amiel a putut să-şi intituleze o lucrare despre Erasmus *Un libre penseur du XVI-e siècle,* iar că considerarea lui Erasmus ca precursor al enciclopediştilor şi iluminiştilor din secolul al XVIII-lea să devină oarecum un loc comun în orice apreciere a sa.

Aceasta înseamnă însă că acei literaţi şi filozofi burghezi care judecă opera despre pace a lui Erasmus în funcţie de argumentele sale teologice, substituie, cu vădită intenţie, esenţei umanismului erasmian — în fond laic — forma sa uneori religioasă, desigur nu de neglijat, dar neconstituind, în orice caz, latura sa principală.

De altfel, în general, Erasmus n-are o deosebită înclinare spre nici un fel de metafizică şi — de ce n-am spune-o — nici pentru cercetările de ştiinţă pozitivă. De aci slaba sa preţuire pentru Aristotel — pe care îl ţine, în plus, răspunzător de pervertirea creştinismului, evident prin intermediul scolasticii medievale — dar şi pen-

tru orice filozofie alta decît cea morală. Nu e mai puțin adevărat că Erasmus reacționează față de opera stagiritului și, în genere, față de anumite școli filozofice ale antichității — sofiștii de exemplu —, mai ales așa cum apar ele desfigurate de către teologi, numiți de el „mlaștina din Camarina", „buruiană rău mirositoare" etc. În această privință este lămuritor următorul pasaj din *Elogiul nebuniei:* „Ei [teologii] știu cum a fost zidită și orînduită lumea; prin ce canale pîngărirea păcatului originar s-a răspîndit la toți urmașii lui Adam, în ce chip, în ce măsură și în cît timp a fost Christos zămislit în pîntecele fecioarei, în ce chip în sfînta cuminecătură dăinuie accidentele fără materie"... „Ca să știi toate acestea trebuie să fi petrecut 30 de ani în studiul Fizicii și Metafizicii lui Aristotel și Scotus".

În fond, Erasmus este și rămîne însă — așa cum am spus — în primul rînd un moralist, a cărui simpatie intelectuală merge mai puțin spre creatorii de mari sisteme filozofice, fie ei chiar Platon sau Aristotel, cît către scrutătorii subtili ai moravurilor și sufletului omenesc, un Cicero, Seneca, Plutarh și, mai ales, Lucian. În special pentru acesta din urmă Erasmus are un adevărat cult, iar influența marelui satiric și pamfletar al antichității se vădește, nu o dată, în operele marelui umanist din Rotterdam.

La fel, în literatura propriu-zisă, fără a neglija pe nici unul din marii scriitori antici greci și romani — Homer, Vergilius, Ovidius, Lucanus, Martial ș.a. — Erasmus frecventează îndeosebi pe marii poeți dublați de fini moraliști, de felul unui Horatius, Juvenal și, mai ales, Terentius, de la care învățase să fie în primul rînd om, căruia nu-i este străin nimic din ceea ce este omenesc. *„Homo sum et nil humani a me alienum puto"* spusese, într-adevăr, marele și subtitlul autor comic roman, dînd astfel, pentru veacuri, cea mai lapidară definiție a umanismului.

O definiție — e drept mai mult formală, care nu ține seama de conținutul social-istoric al umanismului. Căci, fără îndoială, una este, de pildă, umanismul sofiștilor

greci sau umanismul ciceronian, în condiţiile sclavagismului antic, şi alta umanismul Renaşterii, fecundat, desigur, de umanismul antic, dar dezvoltat în condiţiile apariţiei şi consolidării relaţiilor capitaliste.

Deşi nu aşa de omogen cum se crede de obicei — căci alături de simpli critici ai obscurantismului medieval, ca Erasmus, întîlnim şi utopişti, ca Thomas Morus, autori de îndrăzneţe proiecte de reorganizare socială — umanismul Renaşterii are totuşi unele trăsături care se întîlnesc, în mai mare sau mai mică măsură, la aproape toţi umaniştii vremii. În primul rînd — aşa cum o arată şi numele său — umanismul Renaşterii pune în centrul vieţii nu pe dumnezeu, ci omul, cu toate însuşirile şi nevoile sale — nu numai spirituale, ci şi trupeşti — ridicîndu-se, atît împotriva ascetismului medieval cît şi dogmatismului scolastic. Mai mult, în numele libertăţii de gîndire şi de acţiune — el supune toate concepţiile şi instituţiile medievale unei necruţătoare şi nimicitoare critici.

Numai că — acest lucru nu trebuie niciodată scăpat din vedere — la fel ca umanismul antic, umanismul Renaşterii, deci şi al lui Erasmus, este un umanism al unor „elite intelectuale" în care cu greu îşi puteau găsi loc masele largi, pentru care de altfel, deşi cu inconsecvenţe, Erasmus n-are — aşa cum vom vedea — o prea mare preţuire. Erasmus exprimă adică, împreună cu toţi umaniştii Renaşterii, ideologia unei anumite clase — burghezia în formare, ale cărei interese le slujea sub forma unor principii generale.

Şi nici nu se putea altfel, în condiţiile societăţii împărţite în clase antagoniste, fie că era vorba de umanismul antic sau de umanismul Renaşterii. De un umanism integral, dezlegînd şi eliberînd complet pe om de toate servituţile nu numai de cele spirituale — şi încă şi aceasta iluzoriu în trecut — nu poate fi vorba decît într-o societate eliberată de exploatare. Umanism integral nu poate fi adică decît umanismul socialist.

Este marea limitare şi contradicţie a vieţii şi gîndirii lui Erasmus, din care decurg toate celelalte limitări şi

contradicții, evidente în aproape toate actele mai importante ale vieții sale, ca să nu mai vorbim de opera sa.

Mare pamfletar și îndrăzneț gînditor, Erasmus are oroare de metodele radicale, revoluționare, fiind partizanul impunerii adevărului numai prin puterea rațiunii și cunoașterii. De aceea, ascuțit critic al ignoranței, al scolasticii, al moravurilor bisericii catolice și, în general, al racilelor societății feudale, el se opune măsurilor violente ale lui Luther și, mai ales, celor revoluționare ale lui Thomas Münzer. Critic tot atît de înverșunat al monarhilor, principilor și nobilimii laice sau bisericești, el este împotriva soluțiilor radicale, rămînînd, pînă la urmă, partizanul faimoasei teorii antice a lui Polybios și Cicero — a formei mixte de guvernare — în care se acordă și poporului un oarecare rol, mai ales de control.

Această linie de mijloc i-a atras, cum era de așteptat, dușmănia tuturor — și a catolicilor și a reformaților, a conservatorilor ca și a radicalilor, care îl acuzau de egoism și înfumurare. „Am încercat — scrie acel curios personaj, rînd pe rînd poet de limbă latină și germană, soldat și teolog, care a fost Ulrich von Hutten, admirator entuziast al lui Erasmus, înainte de a-i deveni cel mai înverșunat adversar — să aflu dacă Erasmus este din partidul acela [al reformaților]. Dar un oarecare comerciant mi-a răspuns: Erasmus este un om pentru sine — *Erasmus est homo pro se*". Aproape în aceiași termeni se exprimă și Luther, care spune: „Trebuie să-l apăr împotriva inamicilor săi, care îl acuză de a fi lutheran, în timp ce, după părerea mea și după anume dovezi, el nu este lutheran, ci numai Erasmus".

De altfel, departe de a se rușina de o astfel de atitudine, Erasmus își face din ea un titlu de glorie, „*Nulli concedo*" — nu mă plec în fața nimănui — pusese el să se graveze pe un inel, înfățișînd, pe o piatră, în mod simbolic, bustul zeului Terminus. „Iubesc libertatea și nici nu vreau, nici n-aș putea servi vreunui partid" — scrisese, de asemenea, Erasmus lui Hutten, mărturisind, prin aceasta, fără îndoială, adversitatea sa față de fanatismul sectar și intolerant al vremii sale dar și neputința de a

se orienta just în evenimente şi, mai ales, de a lupta pînă la capăt şi cu toate riscurile pentru o idee, ca marele său contemporan Thomas Münzer, de pildă.

Această încercare — de altfel iluzorie şi, ca atare, zadarnică — de a se situa deasupra şi înafara claselor şi a conflictelor vremii, specifică individualismului intelectualului burghez, precum şi inconsecvenţa şi înclinaţia lui spre tot felul de compromisuri, i-au atras, pe bună dreptate, caracterizarea de „filistin prudent, care nu doreşte să-şi frigă degetele"[1].

* * *

Umanismul său, legătura sa strînsă cu problemele epocii fac să nu fie de mirare că ideea păcii şi a războiului ocupă un loc atît de mare în opera lui Erasmus. De altfel, nenumăratele războaie din acea vreme contribuiau din plin la întărirea convingerilor sale în binefacerile păcii şi în calamităţile războiului.

Din acest punct de vedere, este semnificativ că tocmai epocile cele mai bîntuite de războaie stimulează gîndirea pacifică şi antirăzboinică, fie că este vorba de un Aristofan sau Socrate, fie, în vremuri mai noi, de un Voltaire sau Kant.

În ceea ce-l priveşte pe Erasmus, am putea spune chiar — fără prea multă exagerare — că aproape nu există lucrare a sa mai întinsă, ca *Elogiul nebuniei*, de pildă, sau mai modestă, în care să nu fie atinsă măcar, sub o formă sau alta, această problemă atît de scumpă marelui umanist[2]. Destul de numeroase sînt însă şi lucrările

[1] K. Marx şi F. Engels, *Opere*, vol. XIV, p. 477 (ediţia rusă).

[2] Cf., între altele *Parafrază la prima Evanghelie*, dedicată lui Carol V (1512); *Scrisoare către ducele George de Saxa* (1512); *Scrisoare către François de Tournon, arhiepiscop de Embrun* (1512); Prefaţă la tratatul *De conscribendis epistolis* (Despre compunerea scrisorilor) (1512). Pentru toate aceste referiri, mai lungi sau mai scurte, la problema păcii şi războiului, a se vedea R e n a u d e t, *Etudes erasmiennes* (1521—1529), Paris, 1939, p. 85 sq.

Thomas Münzer

— tratate sau scrisori — consacrate, în bună parte sau exclusiv, problemei păcii şi a războiului. Între acestea, în ordine cronologică, cele mai importante sînt:

1. *Panegiricul lui Filip cel Frumos*, scris şi prezentat, poate chiar rostit, în 1504, la Bruxelles, cu ocazia întoarcerii din Spania a lui Filip, fiul împăratului Maximilian. Publicat abia în 1516, la Basel, de către Froben, el con-

Nicolaus Olahus

ţine, într-o bună parte a sa, un vibrant apel în favoarea păcii, cuprinzînd, în germene, multe din ideile pe care Erasmus le va dezvolta ulterior în lucrările sale închinate acestei probleme.

2. *Antipolemus,* scris, împreună cu o altă lucrare al cărei nume nu-l cunoaştem, la cererea Papei Iulius II, care plănuia un război împotriva Veneţiei. În loc de a fi însă — aşa cum dorise papa — o apologie a războiului,

ambele lucrări sînt, dimpotrivă, o categorică respingere a lui. Redactat, mai degrabă în 1506 (Remy), decît în 1507 (Constantinescu—Bagdat), *Antipolemus,* la care se face aluzie în *Dulce bellum inexpertis,* n-a apărut niciodată şi nici nu ni s-a păstrat, fie chiar în manuscris.

3. *Apel în favoarea păcii* către episcopul de Cambrai (1514).

4. *Scrisoare către Antonio de Berg,* abate de Saint-Bertin, cu mare trecere pe lîngă împăratul Maximilian şi la curţile Angliei şi Ţărilor de Jos. Purtînd data de 14 martie 1514, ea cuprinde deja, în formă embrionară, ideea de bază din ediţia, oarecum definitivă, a lucrării *Dulce bellum inexpertis.*

5. *Scrisoare către papa Leon X,* datînd din 21 mai 1515.

6. *Dulce bellum inexpertis* (Pentru cei care nu l-au încercat războiul este plăcut), cu o istorie mai complicată, asupra căreia vom reveni.

7. *Scarabaeus aquilam quaerit* (Cărăbuşul urmăreşte vulturul), adagiu sub formă de fabulă în care sînt atacaţi cu violenţă regii, comparaţi cu vulturul, cunoscut ca nepotolit animal de pradă şi duşman al păcii.

8. *De bello nunquam bello, quod semper illud gratissimum etiam ac felicissimum agmen malorum secum portat* (Despre războiul niciodată frumos, care poartă întotdeauna cu sine şirul prea plăcut şi prea fericit al nenorocirilor).

9. *Institutio principis christiani* (Educaţia principelui creştin), una dintre cele mai importante lucrări ale lui Erasmus, mai ales pentru cunoaşterea ideilor sale social-politice şi pedagogice, este, în acelaşi timp, în mare parte, o caldă pledoarie în favoarea păcii (cf. de pildă, capp. *Artes pacis* (Artele păcii) şi *De bello suscipiendi* (Despre angajarea războiului). A apărut în 1516, precedată de o scrisoare din 1515, către Carol de Austria, viitorul împărat Carol Quintul.

10. *Querela pacis* sau *Querimonia pacis* (Jeluirea păcii), poate cea mai completă, dacă nu şi cea mai sugestivă

dintre lucrările erasmiene despre pace. De aceea asupra ei vom stărui ceva mai mult, mai departe. Apărută în primă ediţie, în 1517.

11. *Scrisoare către Paul Volz, abate de Hugshofen,* în Alsacia, publicată mai întîi, în 1518, ca prefaţă la *Enchiridion militis christiani* (Manualul militantului creştin), apoi, puţin scurtată şi încorporată în *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam* (Modul sau metoda de a ajunge repede la adevărata teologie), va fi publicată împreună cu ediţia a II-a şi a III-a a *Noului testament.*

12. *Consultatio de bello Turcis inferendo* (Consultaţie despre pornirea unui război împotriva turcilor). După cum arată titlul, este un răspuns dat celor care, pentru a abate opinia publică de la alte planuri, agitau mereu ideea unui război sfînt împotriva turcilor. Ca şi în alte opere, Erasmus este, deşi cu unele reticenţe, împotriva unui astfel de război.

13. *Colloquium militis cum Carthusiano* (Convorbire între un soldat şi un călugăr carthusian), apărută în 1523.

14. *Charon* — de asemenea un colocviu, apărut, pentru prima dată, în 1525.

Dintre aceste lucrări, cu mult cele mai importante sînt, fără îndoială, *Dulce bellum inexpertis* şi *Querela pacis.* De aceea cum şi pentru că fiind cele mai complete, la ele ne vom referi în primul rînd în prezentarea sistematică a ideilor lui Erasmus despre război şi pace, socotim a nu fi de prisos cîteva date suplimentare asupra lor.

Mai întîi, *Dulce bellum inexpertis* este, dacă nu cea mai completă, cu siguranţă cea mai sistematică dintre lucrările lui Erasmus asupra păcii şi războiului.

Aşa cum am arătat deja, această lucrare nu este decît unul din multele (aproape 4000) şi variatele — şi ca întindere şi ca valoare — adagii ale sale. Destul de întinsă în forma ei ultimă, este interesant de menţionat că, în prima formă (ediţia din 1508, Veneţia, la Aldus Manutius), ea nu avea mai mult de 5 rînduri, reproduse, fără nici o schimbare, în ediţiile din 1513 (Froben, Basel)

și 1514 (Machiochus Bodenus, Ferrara și Anshelm — Tübingen).

Abia în ediția din 1515 (la Froben, Basel), nu numai mult sporită față de cele precedente, dar și revăzută și — pentru multe proverbe — remaniată, lucrarea noastră, ca și altele cu același caracter (de pildă, *Scarabaeus aquilam quaerit* și *Sileni Alcibiadis*), începe a avea aproape forma și întinderea actuală (adică peste 1000 de rînduri).

Reprodus aproape fără nici o schimbare în edițiile *Adagiilor* din 1517 și 1518 (Froben), 1518 (Veneția), cum și în ediția sporită cu noi proverbe comentate din 1520 (Froben), modificări substanțiale se aduc adagiului care ne reține atenția abia în ediția revăzută a *Adagiilor* din 1523 (Froben). De subliniat în special adaosurile — destul de lungi — conținînd atacuri viguroase împotriva nobililor și călugărilor cerșetori.

Ediția următoare a *Adagiilor* (1526, la Froben) aduce adagiului nostru modificări și mai importante și — interesant de amintit — tot pe linia demascării mereu mai viguroase a acțiunii partizanilor războiului. Din acest punct de vedere, merită a aminti două noi pasaje, în care sînt înfierate acțiunile războinice ale unor preoți și sofismele unor filozofi scolastici în justificarea războiului. Edițiile din 1528 (Lyon, la Sebastien Graphius și Herwagen-Froben, la Basel) sînt simple retipăriri, ca de altfel, cel puțin pentru proverbul nostru, și edițiile din 1533 (J. Froben-N. Episcopius, Basel) — cu o mică modificare, totuși, în ceea ce privește începutul — și 1536 (aceiași editori).

Cu aceasta însă istoricul proverbului nostru nu s-a sfîrșit. Căci, dacă s-a putut spune că și cărțile își au soarta lor, apoi lucrarea despre care este vorba nu a fost lipsită de vicisitudini, de altfel ca și autorul ei chiar și după moartea acestuia. Reeditată de nenumărate ori împreună cu celelalte adagii, între 1537—1559, reeditarea ei cunoaște o întrerupere de zece ani (1559—1570), de pus, desigur, în legătură cu condamnarea lui Erasmus de către congregația indexului (1558). De aci înainte — adică

de la 1570 — vom asista la două categorii de ediţii: cele italiene şi franceze, deci în ţări cu o mai puternică influenţă catolică, epurate (de pildă, ediţiile Nicolas Chesnau, Paris, 1570 şi, mai ales, ediţia din Florenţa, 1575) de pasajele supărătoare şi cele din ţările germanice, fidele — pentru motive uşor de înţeles — ediţiei definitive din 1536. Lucrurile vor fi, în general, restabilite prin admirabila ediţie a operelor complete ale lui Erasmus datorită lui Clericus şi apărută între anii 1703 şi 1706 la Leyda. Totuşi, unele tăieturi vor mai persista şi după aceea în cîteva ediţii mai mult sau mai puţin parţiale, ca, de pildă, ediţia din 1724, în care *Dulce bellum inexpertis* este publicată ca anexă la *Enchiridion militis christiani.*

Nu mai puţin interesant, deşi nu atît de zbuciumat este istoricul celeilalte lucrări importante a lui Erasmus — *Querela pacis.* Scrisă în 1516 la cererea lui Jean Le Sauvage — după mărturia lui Erasmus însuşi — în vederea promovării, la conferinţa de la Cambrai (1517), a unei politici de pace, ea a fost imprimată, după ce o vreme a circulat în manuscris, abia în decembrie 1517, precedată de o scrisoare către episcopul de Utrecht, Filip de Burgundia. Deşi, din cauza destinaţiei sale, mai circumspectă în afirmaţii, cel puţin în formă ea nu este mai puţin suspectată şi urmărită de adversarii umanismului pacifist al lui Erasmus. Ea are chiar cinstea deosebită de a fi cenzurată de Sorbona scolastică, încă din 1525, este drept în traducerea franceză — deci cu atît mai periculoasă — a lui Louis de Berquin.

Foarte apreciată de contemporani, poate şi pentru faptul că, venind mai tîrziu, este cea mai completă dintre scrierile erasmiene asemănătoare, *Querela pacis,* aşa cum ni se prezintă nouă astăzi, este mai degrabă o improvizaţie, fie şi strălucită — cum se exprimă un comentator — lipsită de un plan prea riguros. Ea îşi are însă farmecul şi interesul său aparte în forma originală a expunerii, ideile despre pace ale lui Erasmus fiind puse, de data aceasta, în gura păcii însăşi, gonită — cum spune sub-

titlul — de pretutindeni şi negăsindu-şi nicăieri un adăpost.

Care este, în fond, doctrina despre război şi pace care se desprinde din aceste numeroase lucrări ale lui Erasmus şi ce valoare are ea? Este ceea ce vom încerca să rezumăm în cele ce urmează.

Prima idee pe care caută s-o pună în evidenţă Erasmus şi care este — aşa cum am văzut — şi titlul uneia din lucrările sale, este că războiul este plăcut numai pentru aceia care nu l-au cunoscut. Este oarecum o justificare a pledoariei sale neîncetate împotriva războiului şi în favoarea păcii, pornită din convingerea puterii atotbiruitoare a cunoaşterii. Căci — spune Erasmus — oamenii „sînt cu atît mai nefericiţi, cu cît nu-şi dau seama de nefericirea lor. Căci a-ţi cunoaşte gravitatea bolii este, oricum, un pas spre însănătoşire“[1].

Mai întîi — constată Erasmus — războiul este împotriva naturii în general, deoarece, chiar în natură, deşi există o luptă a elementelor, „forţele antagoniste ale elementelor păstrează adică, printr-un echilibru constant între ele, pacea veşnică, în mijlocul unei discordii atît de mari, o întăresc prin armonie şi legături reciproce“[2]. Războiul este însă, cu atît mai vîrtos împotriva firii omului, care, spre deosebire de celelalte animale, a fost creat lipsit de arme naturale. În schimb, a fost dotat cu vorbire şi raţiune, instrumente ale colaborării şi convieţuirii paşnice cu semenii săi, dar şi ale apărării împotriva celorlalte vieţuitoare.

Războiul nu este însă numai contrar naturii şi învăţăturii creştine. El este şi un act absurd, nebunesc şi lipsit de orice raţionalitate. Căci — se plînge Pacea — „cine ar putea să creadă că există o fărîmă de minte sănătoasă în cei care, cu preţul atîtor sacrificii, atîtor străduanii şi eforturi, cu atîtea manevre, griji şi primejdii, se străduiesc să mă alunge“[3], preferînd războiul, cu toate calamităţile sale.

[1] *JP*, p. 85.
[2] *JP*, pp. 86—87.
[3] *JP*, p. 86.

Mai întîi pagubele materiale: „semănături călcate pretutindeni în picioare, ferme arse, sate incendiate, turme răpite, fete necinstite, bătrîni duşi în captivitate, sanctuare jefuite, peste tot numai banditisme, prădăciuni, violenţe“[1], însoţite de pagube morale, tot atît de mari: „legile tac, omenia este luată în rîs, dreptatea nu mai are căutare, religia este de batjocură, nu mai este absolut nici o deosebire între sfînt şi profan. Tinerimea este coruptă de tot felul de vicii, bătrînii, trişti, îşi blestemă vîrsta înaintată. Nici o preţuire pentru cultivarea literelor“[2].

În contrast cu această imagine înfiorătoare, ce luminos apare, sub pana înaripată a lui Erasmus, tabloul păcii. „În timp de pace — scrie marele umanist — ca şi cum asupra lumii ar străluci o nouă primăvară, se cultivă ogoarele, grădinile reînverzesc, pasc turme zburdalnice, se clădesc ferme, se construiesc oraşe noi, cele ruinate se restaurează, se împodobesc şi se măresc cele construite, bogăţiile cresc, plăcerile sporesc, legile au deplină forţă, înfloreşte arta guvernării, religia este plină de strălucire, dreptatea este respectată, omenia este preţuită, măiestria meşteşugarilor se perfecţionează, cîştigul celor săraci este mai mare, belşugul celor bogaţi mai strălucitor. Înfloreşte pasiunea pentru artele liberale, tinerimea se cultivă, bătrînii se bucură de odihnă liniştită, fetele se căsătoresc sub zodii bune, tinerele mame se laudă cu naşterea de odrasle legitime“[3].

Şi totuşi, deşi sînt tot atît de dezastruoase pentru învinşi ca şi pentru învingători, războaiele — constată Erasmus — se ţin lanţ. În această privinţă — subliniază el cu amară ironie — omul a întrecut chiar animalele. Căci „vieţuitoarele lipsite de raţiune îşi duc viaţa fiecare în felul lor, în mod organizat — în latineşte, *civiliter*, «ca nişte cetăţeni» — şi în armonie. Elefanţii trăiesc în cirezi, porcii şi oile pasc în turme, cocorii şi stăncuţele

[1] *RP*, p. 46.

[2] *RP*, p. 58, cf. şi *Panegiricul lui Filip*, ed. Clericus, p. 536 (C—D p. 537; A—C, p. 537, D—E).

[3] *RP*, p. 57.

zboară în cîrduri, berzele — modele de solidaritate — își au adunările lor deliberative, delfinii se susțin unii pe alții cu servicii reciproce. Este cunoscută apoi organizarea — în latinește după grecește, *politeia:* «constituție» — atît de armonioasă a furnicilor și albinelor"[1].

Dar nici animalele cele mai sălbatice nu se luptă între ele ca oamenii. „Cîinele nu mănîncă niciodată carne de cîine, leii nu se luptă între ei. Între balaur și balaur există pace. Între animalele veninoase există bună înțelegere. Pentru om însă, nici o fiară nu este mai periculoasă decît omul"[2]. De asemenea, animalele cînd se luptă între ele, se luptă numai dintr-o mare necesitate — foame sau apărarea odraslelor — și numai „cu arme naturale", și nu ca oamenii, „cu arme născocite, împotriva naturii, printr-o artă drăcească"[3].

„Iar pentru ca răul să fie de nelecuit, nelegiuirea aceasta fără seamăn o îmbracă în haina pietății. Steagurile au cruce, soldații, lipsiți de credință și mînați spre măcel și distrugere de cîțiva bani, poartă în frunte semnul crucii, iar ceea ce putea numai să oprească de la război este transformat în simbol al războiului"[4].

Nu este nici o mirare că lucrurile stau astfel, cînd aceia care ar trebui să îndemne la pace — conducătorii bisericii și aghiotanții lor, preoții și mai ales călugării — instigă, fără încetare, la război. În special împotriva acestora din urmă verva lui Erasmus nu obosește nici de data aceasta. Este — se spune în pamfletul *Charon* — pe pămînt, un oarecare Poligraf care nu încetează de a tuna împotriva războiului și de a îndemna la pace. El predică de multă vreme pentru surzi. El a scris cîndva *Jeluirea Păcii* puse pe fugă. El i-a scris de curînd epitaful... Alții însă servesc mai bine cauza noastră... E vorba de anumite făpturi în sutană neagră sau albă, cu anteriu cenușiu, cu penaj variat. Ei nu părăsesc niciodată curțile

[1] *JP*, p. 87.
[2] *RP*, p. 48.
[3] *Ibidem.*
[4] *JP*, p. 100.

principilor; insinuează dragostea pentru război, îndemnînd la aceasta pe mari şi pe mici. Învăţătura evangheliei este pentru ei o ocazie binevenită de a proclama războiul drept sfînt şi pios... Cele două tabere ţin acelaşi limbaj. În Franţa, predicatorii dau asigurări că dumnezeu este de partea francezilor; în Anglia şi în Spania, că dumnezeu însuşi comandă, şi nu împăratul. Cine moare, zboară, aşa înarmat, drept la cer.

Fără îndoială, justificările acestei monstruozităţi n-au lipsit, cum n-au lipsit nici avocaţii interesaţi ai acestui „asasinat colectiv" — cum caracterizează undeva războiul Erasmus — anume teologii şi juriştii vremii. N-a rămas, astfel, neinvocat nici un „argument" care ar fi părut că vine în favoarea războiului: războaiele iudeilor, purtate — zice-se — din îndemn divin, „dreptul natural", legile, uzanţele, învăţătura creştină, exemplul papilor şi al părinţilor bisericii, fără a se uita, bineînţeles, „interesul public", „apărarea patriei", „drepturile istorice" şi „apărarea bisericii"[1].

Dar, toate acestea — exclamă indignat Erasmus — sînt „pretexte onorabile". „Rîvnesc, în fapt, bogăţiile turcilor, pun însă în faţă apărarea religiei; mă las călăuzit de ura mea, dar pretextez dreptul bisericii. Sînt sclavul ambiţiei, mă las tîrît de mînie, sînt dus de o patimă sălbatică şi nestăpînită, invoc însă tratate rupte, prietenii violate, nu ştiu ce promisiune de căsătorie nerespectată sau ceva asemănător"[2]. Iar, în altă parte el cere să se înlăture masca. Să se arunce falsul pretext, principele să-şi scruteze conştiinţa şi va vedea că mînia, ambiţia, prostia şi nu necesitatea îl antrenează la război, afară numai dacă el nu măsoară necesitatea cu scopurile pe care le urmăreşte.

Se face, în special, atîta caz de „interesul public" şi de „drepturile istorice", dar cine nu ştie — subliniază Erasmus — că „cea mai mare parte a războaielor se nasc

[1] *RP*, pp. 72, 77—78.
[2] *RP*, pp. 76—77.

din motive, care n-au nimic de-a face cu binele general"? Mai mult, „principii duc război la adăpost, conducătorii de oşti se îmbogăţesc, iar partea cea mai mare a nenorocirilor se revarsă asupra ţăranilor, asupra gloatei, care n-are nimic de-a face cu războiul şi n-a contribuit cu nimic la izbucnirea lui"[1]. Iar cît priveşte „drepturile istorice", „dacă este să ţinem seama de numeroasele vicisitudini şi schimbări ale lucrurilor omeneşti, nimeni nu va putea duce lipsă de un astfel de motiv. Ce neam n-a fost niciodată alungat sau n-a alungat pe altul din locuinţele sale? De cîte ori n-au avut loc migraţii dintr-un loc în altul? Ar urma de aci — adaugă în ironie Erasmus, neştiind că în vremurile mai noi, din ceea ce el socotea o imposibilitate, fascismul italian, de pildă, va încerca să facă o tristă realitate — ca patavinii să reclame, astăzi, pămîntul troian, pe motivul că Antenor a fost, odinioară, troian. Ar urma, de asemenea, ca locuitorii de astăzi ai Romei să reclame Spania şi Africa, pe motivul că aceste provincii au fost cîndva ale romanilor"[2].

Dar, lăsînd la o parte neseriozitatea pretextelor de război ale partizanilor războiului, trebuie să recunoaştem că, în general, nici la Erasmus nu găsim o analiză prea adîncă a adevăratelor cauze ale războaielor. Ele sînt — după el — de obicei, de natură psihologică[3], mai rar de altă natură. Erasmus n-a văzut însă şi nici nu putea să vadă cauzele profunde, social-economice şi politice, care stau la baza războaielor. Acestea nu lipsesc totuşi cu totul din lucrările lui Erasmus, este drept sub o formă nu totdeauna prea clară şi, mai ales, nu prea sistematic adîncită.

De pildă, Erasmus vorbeşte nu o dată de repercusiunile negative ale războiului asupra producţiei şi comerţu-

[1] *JP*, p. 103.
[2] *RP*, p. 71.
[3] Un pasaj caracteristic în *JP*, p. 102: „Trebuie deci curăţate izvoarele înşeşi de unde ţîşneşte acest rău, adică patimile perverse, care dau naştere acestor învrăjbiri".

lui, de interdependenţă economică[1] şi de inegalitatea de avere, ca izvor al neînţelegerilor dintre oameni şi popoare. Mai mult, în unele pasaje, nu totdeauna corect interpretate, fără a fi aşa de categoric ca prietenul său Thomas Morus în *Utopia*, Erasmus pare a sugera ideea că proprietatea privată este vinovată de toate relele din lume, deci şi de războaie[2].

Mult mai explicit şi chiar mai profund este Erasmus cînd este vorba să descurce cauzele politice ale războaielor. Caracteristică, din acest punct de vedere, ni se pare observaţia, care revine de mai multe ori sub pana sa, potrivit căreia conducătorii de state recurg la războaie pentru a rezolva mai uşor unele dificultăţi interne.

„Există apoi principi — spune, într-adevăr, Erasmus — care provoacă războaie fără vreun alt motiv decît acela de a-şi exercita, în felul acesta, faţă de supuşii lor mai liber autoritatea lor tiranică. Căci, în timp de pace, autoritatea senatului, puterea magistraţilor, tăria legilor sînt tot atîtea piedici, care nu îngăduie principelui să facă tot ce-i place; dimpotrivă, războiul o dată început, toată conducerea supremă a statului este încredinţată bunului plac al cîtorva, desemnaţi după capriciul principelui, prin înlăturarea celor neagreaţi. Impozitele sînt mai excesive ca oricînd. Ce mai contează mulţimea? Abia acum simt principii că sînt cu adevărat stăpîni absoluţi. Între timp, conducătorii se înţeleg între ei, pe seama bietului popor, ros pînă la măduva oaselor. Cu o astfel de mentalitate, este oare de închipuit că ei vor lăsa să le scape vreun prilej de a face război?"[3]. Sau, în altă parte: „Dar — lucru şi mai scandalos — sînt unii principi care, cu o perfidie de tirani, simţind că prin înţelegerea din sînul poporului puterea lor slăbeşte, iar prin neînţelegere, dim-

[1] Cf. *JP*, p. 89: „În fiecare regiune se produc apoi tot alte bunuri, pentru ca nevoia însăşi să îndemne la relaţii reciproce."

[2] Cf. *RP*, p. 62. Luînd atitudine împotriva lui Aristotel, el arată că acesta e vinovat că „am învăţat că nu poate înflori un stat în care toate sînt comune"; cf. şi *Institutio principis*.

[3] *RP*, pp. 75—76.

potrivă, se întăreşte, ajută pe aţîţătorii la război, pentru ca, în felul acesta, pe de o parte, să dezbine pe cei uniţi, iar, pe de altă parte, să jefuiască mai în voie nefericitul popor, ca nişte nelegiuiţi ce sînt, care se hrănesc din nenorocirile poporului şi care, în timp de pace, nu prea au ce face la conducerea statului"[1].

Dar dacă Erasmus condamnă, în general, războiul şi nu admite ca principii să recurgă la războaie din plăcere, ambiţie, spirit de răzbunare sau interese personale, el nu este împotriva oricărui război. Erasmus îngăduie, adică, deşi nu consecvent, războaiele drepte şi necesare, înţelegînd însă prin aceasta numai războaiele de apărare şi de respingere prin forţă a unei agresiuni. Sau, cu propriile sale cuvinte: „Căci nu gîndesc la fel despre acei care resping, cu un zel unic şi plin de devotament, forţele barbarilor năvălitori, apărînd, cu primejdia vieţii lor, liniştea publică"[2].

Erasmus nu este deci de acord cu doctrinarul oficial al bisericii catolice, Thomas d'Aquino, care socotea războiul licit în trei cazuri: 1. cînd războiul este „angajat" de autoritatea superioară a statului respectiv; 2. cînd este purtat pentru o cauză „justă", adică în cazul cînd este „imposibilă o soluţie paşnică, corespunzător exigenţelor dreptului"; 3. cînd este purtat cu intenţie „dreaptă", adică în vederea creării unei păci „drepte". Ceea ce, în fond, înseamnă justificarea oricărei agresiuni, totul fiind în funcţie de interpretare, se înţelege, după interesele claselor dominante. Sau, cu vorbele lui Erasmus însuşi: „Drept este socotit însă orice război, declarat de orice principe, n-are importanţă cui şi în ce mod"[3].

Este adevărat însă că nu totdeauna Erasmus este atît de explicit şi categoric. Astfel, uneori el pare a aproba un război preventiv împotriva turcilor, mai mult, lăsîndu-se influenţat de doctrina tomistă, nu refuză principilor „dreptul de a purta război pentru apărarea unor

[1] *JP*, p. 96.
[2] *JP*, p. 106.
[3] *RP*, p. 68.

drepturi sigure şi după ce au fost epuizate toate mijloacele de arbitraj"[1].

Dar şi aceste concesii ori sînt retrase, în alte părţi, ori sînt limitate. Iată, de pildă, despre războiul împotriva turcilor: „Mie, la drept vorbind, nu mi se pare că trebuie pînă într-atîta aprobat nici chiar acel război care îl tot punem la cale împotriva turcilor"[2]. De asemenea, în 1530 Erasmus pune ca principiu pentru principi necesitatea consimţămîntului oraşelor şi ţării la declararea şi purtarea războiului: *„non oportet* [principes] *rem omnium periculosissimum suscipere sine civitatum et patriae consensu"*[3].

Trebuie să recunoaştem, totuşi, că gîndirea lui Erasmus este şi în această privinţă destul de timidă, vagă şi contradictorie. Sîntem departe, de pildă, de formulările curajoase şi precise ale prietenului său Thomas Morus, după care locuitorii *Utopiei* sale nu poartă războaie decît în următoarele trei cazuri: 1. pentru apărarea ţării; 2. pentru a veni în ajutorul unor buni vecini, victime ale unei agresiuni; 3. pentru ajutorarea unui popor „care geme sub jugul unui opresor".

Cu atît mai mult nu poate fi vorba în gîndirea lui Erasmus de distincţia categorică pe care o facem noi astăzi între războaie drepte şi războaie nedrepte, distincţie pusă, în adevăraţii ei termeni, abia de filozofia marxist-leninistă. De aceea, pentru umanistul din Rotterdam, tot atît de condamnabile sînt şi războaiele anexioniste, „urmărind cotropirea şi subjugarea unor ţări străine, a unor popoare străine", ca şi războaiele de eliberare, fie că este vorba de asuprire externă sau de exploatare internă, de clasă.

În acelaşi timp Erasmus se pronunţă împotriva războaielor civile, sau — cum le numeşte el — dintre colectivităţi mai mari sau mai mici în sînul aceluiaşi popor,

[1] *Scrisoare către Francisc I.*
[2] *RP*, p. 75.
[3] *Consultatio de bello Turcis inferendo*, ed. Clericus, V, 354 E.

al căror sens istoric, ca și al luptei dintre clase în general nu-l înțelege. De aceea el va condamna în termeni aspri acțiunile reformatoare ale unui Luther și cu atît mai mult războiul țărănesc condus de Thomas Münzer. Această înseamnă că Erasmus nu a depășit limitele „propovăduirii abstracte a păcii" (Lenin) proprie mai ales pacifismului burghez-liberal de mai tîrziu.

Același caracter limitat au și propunerile lui Erasmus privitoare la mijloacele de prevenire a războaielor și asigurare a unei păci trainice — asupra cărora ne rămîne a spune cîteva cuvinte. Trecem mai ușor peste mijloace astăzi depășite, ca interzicerea căsătoriilor suveranilor în afara granițelor, dacă nu renunță la tron[1], sau generale și vagi, ca respectarea tratatelor, dar numai a acelor tratate care sînt făcute în interes obștesc. Căci — spune el undeva — „orice tratat care nu urmărește folosul public este o conspirație"[2]. De asemenea, vom aminti numai în treacăt ideea fraternității universale, limitată — pare-se — uneori de el numai la lumea creștină.

Ne vom opri în schimb ceva mai mult asupra ideii arbitrajului în scopul asigurării păcii, scumpă lui Erasmus și, de aceea, frecvent folosită de el. Iată, de pildă, un pasaj caracteristic în acest sens: „pentru ce este nevoie să se recurgă numaidecît la arme? Există doar legi, există oameni învățați, există cinstiți preoți, există venerabili episcopi, prin sfatul sănătos al cărora s-ar putea aplana conflictul. Pentru ce nu-i fac, mai degrabă, arbitri pe aceștia? Pentru că, oricît de nedrepți s-ar nimeri, tot s-ar alege cu un rău mai mic, decît dacă s-ar recurge la arme. Căci mai că nu există o pace atît de nedreaptă încît să nu fie de preferat războiului, chiar celui mai drept"[3].

Mai mult, în *Educația principelui* Erasmus vorbește chiar de un tribunal internațional, compus din membri

[1] Cf. *JP*, pp. 103—104.
[2] *Opera omnia*, ed. Clericus, IV, p. 603; AB.
[3] *JP*, p. 101.

aleşi dintre demnitarii — ecleziastici şi laici — cei mai integri, în faţa căruia să fie aduse toate litigiile[1].

Reţinînd justeţea multora din ideile lui Erasmus, care nu osteneşte a căuta tot felul de argumente în favoarea păcii şi împotriva războiului, nu putem să nu subliniem încă o dată înclinarea lui spre compromisuri cu orice preţ, ceea ce îl face să uite că el însuşi socotise drepte războaiele de apărare.

De aceea, în concepţia lui Erasmus, orice mijloc este bun pentru prevenirea războiului şi menţinerea păcii, chiar tranzacţiile pecuniare[2].

Aceeaşi înclinare, ca şi limitarea de clasă, îl fac, de asemenea, să nu-şi dea seama că nu orice arbitraj este just şi util, el depinzînd de calitatea arbitrilor, adică de interesele de clasă cărora aceştia slujesc.

De asemenea, lui Erasmus nu-i scapă nici necesitatea şi utilitatea unei înţelegeri parţiale, care poate pregăti înţelegerea totală. Cei cărora le este cu adevărat la inimă pacea — spune Erasmus — caută orice prilej de pace, trecînd cu vederea sau atenuînd tot ceea ce le stă în cale, suportînd chiar foarte multe neplăceri, numai acest bun atît de mare să nu fie vătămat. În realitate însă — continuă Erasmus — astăzi oamenii caută ei înşişi pricini de război, înlăturînd sau ascunzînd ceea ce contribuie la buna înţelegere, exagerînd şi răscolind, în schimb, ceea ce tinde spre război. Şi încă: „Pricinile de război trebuie prevenite din timp. Trebuie să lăsăm la o parte unele pretenţii, căci bunăvoinţa atrage bunăvoinţă"[3].

Erasmus era însă un prea bun cunoscător al oamenilor şi rînduielilor din vremea sa ca să nu-şi dea seama de precaritatea mijloacelor pe care le recomanda pentru evitarea războiului şi menţinerea păcii. Ele se adresau doar tocmai acelora care aveau tot interesul să promoveze o

[1] Ideea acestui tribunal arbitral nu era de altfel nouă. Ea fusese deja pusă şi discutată pe larg, încă de la începutul secolului al XIV-lea şi chiar cu mai multă îndrăzneală, de către Pierre Dubois (în *De recuperatione terrae sanctae).*

[2] Cf. *RP,* p. 65 şi *JP,* p. 105.

[3] *JP,* p. 105.

politică războinică. De aceea, el este silit, nu o dată, dacă nu să apeleze la mase în apărarea păcii, să pună în fața celor puternici spectrul ridicării acestor mase. Nu fără ezitare și mai ales nu fără contradicții.

Căci în fond, Erasmus nu are prea multă încredere în mase, mai mult, îi este frică de ele. Pasajele caracteristice în acest sens abundă în lucrările lui Erasmus. „Oamenii de rînd, schimbători din fire"[1], „pornirile nesăbuite ale mulțimii celei proaste"[2], „poporul de rînd care întocmai ca marea, este purtat de pasiunile sale"[3] — sînt unele din aprecierile lui Erasmus privind masele. Și mai semnificativ, din acest punct de vedere, ni se pare următorul pasaj din prima sa scrisoare către Luther: „Eu i-am angajat numai — este vorba de adversarii doctorului de la Wittemberg — să nu vocifereze în fața poporului împotriva cărților tale, care nu sînt încă citite. Aceasta era în interesul acelora a căror judecată trebuie să fie din cele mai ponderate. Mai mult, ei trebuiau să se întrebe dacă era potrivit să trateze aceste subiecte în fața gloatei".

Erasmus nu putea totuși să nu țină seama de calitățile acestei „gloate" și mai ales de dorința de pace a poporului, ca unul care creează toate bunurile și, în același timp, suferă cel mai mult de pe urma războiului. „Poporul — subliniază, într-adevăr, undeva Erasmus — fondează și înfrumusețează orașele, iar nebunia principilor le distruge". Iar în altă parte: „Gloata disprețuită și obscură clădește orașe strălucite, pe cele clădite le administrează organizat și, administrîndu-le, le îmbogățește. Asupra lor năvălesc însă satrapii și, ca niște trîntori, sustrag ceea ce s-a obținut cu strădania altora, iar ceea ce s-a adunat cu greu de mulțime este risipit cu ușurință de cîțiva, năruindu-se, cu cea mai mare sălbăticie, ceea ce s-a realizat în mod cinstit"[4].

[1] *RP*, p. 42.
[2] *Ibidem*.
[3] *JP*, p. 91.
[4] *JP*, p. 98.

Marele umanist merge însă mai departe, atragînd atenţia stăpînitorilor asupra primejdiei de a domni împotriva poporului. „Un principe care îşi iubeşte poporul — spune el în *Panegiricul lui Filip* — este invulnerabil şi invincibil: nimeni nu va îndrăzni să-l atace. Dacă îi lipseşte această iubire, nici o forţă nu-l va pune la adăpost de mînia poporului său şi de aceea a duşmanilor săi". Mai mult, Erasmus vorbeşte chiar de un fel de contract care ar exista între principe şi popor. Numim — subliniază el în *Dulce bellum inexpertis*[1] — drept de proprietate ceea ce este numai drept de administrare. Căci nu se posedă acelaşi drept asupra oamenilor, liberi din natură, ca asupra animalelor. De altfel, dreptul de care vă bucuraţi — se adresează Erasmus direct principilor — vi l-a dat asentimentul poporului. Dar cel care l-a dat poate să-l şi ia înapoi. Idee îndrăzneaţă — remarcă un comentator[2] — care anunţă celebra formulă „toate puterile emană de la naţiune".

Erasmus nu este deci insensibil la drepturile şi, mai ales, la mizeriile poporului. „Îmi este milă de gloata mizeră — spune el într-una din scrisorile sale[3] — şi îmi displace tirania unora mai mult decît cea turcă. Văd, în sfîrşit, cum puterea se concentrează în mîna cîtorva şi cum, pe încetul, se şterg şi urmele vechii democraţii"[4]. Numai că — trebuie să adăugăm — democraţia care găseşte preţuirea lui Erasmus este o democraţie în care poporul — de fapt burghezia orăşenească — numai controlează, prin aleşii şi magistraţii săi, actele de guvernămînt, dar nu participă direct la guvernare. Căci — aşa cum am mai spus — Erasmus se teme pînă într-atît de „furia oarbă" a maselor, încît preferă suportarea unui principe rău oricărui act revoluţionar. O dată totuşi, revoltat peste măsură de abuzurile cîrmuitorilor, uită de

[1] Vezi *RP*, p. 71, cf. şi *Educatio principis*, *Opera omnia*, ed. Clericus, IV, pp. 580, 179, B—C.

[2] Remy—Dunil—Marquebreucq, *Dulce bellum inexpertis*, p. 79, nota 7.

[3] Allen, *Opus epistolarum*, 1001, 76 sq.

[4] Allen, *loc. cit.*

respectul său obişnuit faţă de ordine şi metodele paşnice. „Conspiraţie — exclamă el indignat — termen cu dublu înţeles, care poate fi luat şi în sens bun şi în sens rău! De asemenea nu orice conspiraţie se face împotriva principilor, deşi chiar şi împotriva principilor ea ar putea să fie legitimă“[1]. Căci poporul — spune el în altă parte — e dator „să-i acorde [regelui] respectul cuvenit, atîta timp cît el conduce spre binele public“[2].

Nu este deci de mirare că şi în privinţa păcii el ajunge pînă la urmă la concluzia că soarta ei, ca şi a războiului, care „nu trebuie să fie întreprins decît cu consimţămîntul întregului popor“, se află în mîinile maselor. O spune, în „Jeluirea“ sa, însăşi Pacea, în căutare de adăpost, pe care nu-l găseşte nici la curtea principilor, unde se află, mai degrabă „izvorul şi originea tuturor războaielor“[3]; nici în lumea erudiţilor, aceşti profesionişti ai disputelor sterile; nici la oamenii bisericii, „venerabili prin barba şi sutana lor, în plus, după cum îşi par ei înşişi, grozav de eruditi şi de sfinţi“, dar care atîţă în oameni „patima uciderii şi a războiului“, — trebuind să constate că „totuşi, tot printre aceştia — adică printre oamenii simpli — se găseşte mai degrabă un loc, decît printre aceia care proclamă, prin atîtea titluri, semne şi ceremonii, o dragoste necondiţionată“[4].

De aceea, în apelul său vibrant la înţelegere între oameni, fără a neglija pe puternicii zilei, nu uită de marele rol al mulţimii în apărarea păcii. „Toţi — exclamă Pacea — să se înţeleagă împotriva războiului, toţi să ridice glasurile împotriva lui şi să proclame, să popularizeze, să impună pacea, în public şi în particular“[5]. Poporul doreşte pacea. „Numai cîţiva, a căror nelegiuită fericire atîrnă de nefericirea publică, doresc războiul“[6].

[1] *Ad fratres Germaniae inferioris* (1530), *Opera omnia*, ed. Clericus, X, 1610. E.
[2] *JP*, p. 103.
[3] *Idem*, p. 91.
[4] *Idem*, p. 94.
[5] *Idem*, pp. 105—106.
[6] *Idem*, p. 113.

Şi încă şi mai semnificativ: „Arătaţi o dată ce forţă reprezintă unirea celor mulţi împotriva tiraniei celor puternici"[1].

Cu aceste umbre şi lumini, opera lui Erasmus privitoare la problemele păcii şi războiului, ca, de altfel, întreaga sa operă, a avut un ecou destul de mare în vremea sa şi el n-a făcut decît să crească în epocile următoare. De aceea toţi teoreticienii şi militanţii pentru pace, mai ales din secolul al XVIII-lea, de la Vauban la Voltaire, şi-au adus aminte şi de argumentele şi planurile sale în această privinţă. Aşa se explică, între altele, şi numărul relativ mare al traducerilor celor două opere mai însemnate ale sale cu un astfel de conţinut — *Dulce bellum inexpertis* şi *Querela pacis*. Se înţelege, cu mult mai puţin însă decît *Elogiul nebuniei* şi nemuritoarele sale *Colocvii*, după care totuşi sînt cele mai populare dintre operele lui Erasmus.

Aceasta se datoreşte, desigur, faptului că, cu toată limitarea adusă gîndirii sale de către epoca în care a trăit, multe din paginile scrise de Erasmus asupra problemelor păcii şi războiului, cu un incontestabil talent, rămîn şi astăzi valabile.

Rămîne, în primul rînd, valabil impresionantul său tablou al ravagiilor provocate de război, în antiteză cu nu mai puţin sugestivul tablou al binefacerilor păcii.

Rămîn apoi valabile — fără a se ridica, firește, la o concepţie cu adevărat ştiinţifică — ideile marelui umanist din Rotterdam referitoare la interesele care generează războaiele şi la marii profitori ai acestora, dintre care nu lipsesc capii încoronaţi ai bisericii.

Interesante, dacă nu întru totul valabile, rămîn, de asemenea, cu toate inconsecvenţele lor, încercările lui Erasmus de a defini războaiele drepte şi nedrepte, ca şi părerile sale privitoare la posibilitatea rezolvării, pe cale de discuţii şi arbitraj, a tuturor litigiilor, — cum şi rolul pozitiv al ştiinţei şi artei în apropierea dintre popoare.

[1] *JP*, p. 113.

Rămîne, în sfîrşit şi mai cu seamă, valabilă ideea că soarta păcii şi a războiului se află, în fond, în mîna maselor, dacă ele sînt conştiente de forţa lor — am adăuga noi — şi dacă, mai ales, — cum spune Erasmus — îşi fac simţită această forţă.

* * *

Cîteva cuvinte numai despre traducere. Deşi — cum am văzut — opera lui Erasmus referitoare la problemele păcii este foarte vastă şi variată, ne-am mărginit a reda în româneşte numai cele mai caracteristice pagini din *Dulce bellum inexpertis, Querela pacis* şi două *colocvii.* Ne-am hotărît la această limitare din două considerente: mai întîi, o traducere integrală a tuturor acestor texte ale lui Erasmus, practic aproape imposibilă, pentru motivele arătate mai sus, ar fi amînat prea mult apariţia lucrării; apoi, şi mai ales, o astfel de lucrare ar fi avut mai mult o valoare documentară, pentru că, formată şi îmbogăţită treptat, gîndirea lui Erasmus în această privinţă este cuprinsă, aproape complet, în textele amintite, ceea ce ar fi dus la inutile şi, pînă la urmă, plicticoase repetiţii.

Pentru *Dulce bellum inexpertis,* ne-am putut folosi, la redactarea definitivă, de E r a s m e, *Dulce bellum inexpertis,* texte édité et traduit par Yvonne Remy et René Dunil—Marquebreucq, Bruxelles, Collection Latomus, vol. VIII, 1953, care — după propria mărturisire a autorilor — nu face altceva decît să reproducă, în general, excelenta ediţie din *Opera omnia,* publicată la Leyden, de Clericus, între 1703 şi 1706, t. II, col. 951 B pînă la 970 E. Pentru *Querela pacis* a trebuit să ne mulţumim cu *editio princeps — Desiderii Erasmi Roterodami Querela Pacis undique gentium ejectae profligataeque cum quibusdam aliis, quorum Catalogum proxima reperies pagella.* Apud inclytam Germaniae Basileam. Basileae apud Ioanem Frobenium, 1517, Mense decembre. In 4°.

În sfîrşit, pentru cele două *colloquia* ne-am folosit de *Desiderii Erasmi Roterodami Colloquia familiaria et encomium moriae,* editionis sterotypae C. Tauhnitanae nova

impressio, vol. I 1872, pp. 184—190 şi vol. II, 1874, pp. 85—90.

Am mai avut, de asemenea, sub ochi, mai ales pentru împărţirea în capitole: pentru *Dulce bellum inexpertis, Des. Erasmi Roterodami Enchiridion militis cristiani saluberrimis praeceptis refertum cum auctoris commentatione in proverbium Dulce bellum inexpertis,* recensuit F. A. H., Halae, Impensis Orphanodochii, anno MDCCXXIV; iar pentru *Querela Pacis,* M-me. Elise Constantinescu—Bagdat, *La Querela Pacis,* Paris, 1924.

Menţionăm, în sfîrşit, că subtitlurile aparţin traducătorului.

BIBLIOGRAFIE SUMARĂ

(Lucrări fundamentale sau mai uşor accesibile, multe din ele cu bogate referinţe bibliografice).

Erasmi, *Opera omnia,* ed. J. Clericus, Lugduni Batavorum, 1703—1706, 10 tomuri, în 11 vol. in folio.

P. S. Allen şi H. M. Allen, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recongnitum et auctum,* Oxford, 1906—1934, 8 vol. in 8°.

Erasme, *Dulce bellum inexpertis,* texte édité et traduit par Yvonne Remy et René Dunil—Marquebreucq, Collection Latomus, vol. VIII, Berchem — Bruxelles, 1953.

Erasmus Desiderius, *Oeuvres choisies,* préf. trad. et notes de A. Renaudet, Paris, La Renaissance du livre, s.a.

*
* *

K. Marx şi F. Engels, *Despre artă şi literatură,* E.P.L.P., 1953, pp. 215—217.

F. Engels, *Războiul ţărănesc german* (cap. II), în K. Marx şi F. Engels, *Despre religie,* E.S.P.L.P., 1958, pp. 89—108.

*** *Introducere la Erasmus „Jelania Păcii"*, în „Voprosî filosofii" nr. 5, 1955, I.S.R.S., p. 172 sqq.

M. Rozental şi P. Iudin, *Mic dicţionar filozofic,* E.P.L.P., 1954, mai ales art. „Umanism", pp. 671—672.

*** *Istoria filozofiei,* vol I, Editura Ştiinţifică, 1958, pp. 260—272.

A. Renaudet, *Erasme, sa vie et son oeuvre jusqu'à 1514, d'après sa correspondance,* Paris, 1913.

St. Zweig, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*, Wien, 1934 — trad. rom. de Eugen Relgis: Ştefan Zweig, *Erasmus*, Bucureşti, f.a.

L. Gauthier Vignal, *Erasme*, 1466—1536, Paris, 1936.

Bataillon, *Erasme et l'Espagne*, Paris, 1937.

A. Renaudet, *Etudes erasmiennes* (1521—1529), Paris, 1939.

J. Huizingá, *Erasmus*, Basel, 1941.

Pierre Mesnard, *L'essai de la philosophie politique au XVI-e siècle*, 2-e éd., 1952.

PENTRU CEI CARE NU L-AU ÎNCERCAT — RĂZBOIUL ESTE PLĂCUT

Nu înțelegi lucrurile dacă nu le-ai încercat. I. Există o zicătoare, pe cît de aleasă, pe atît de des citată de mulți autori în scrierile lor: γλυκύς ἀπείεω πόλεμος adică — pentru cel ce nu l-a încercat, războiul este plăcut. Aceeași idee Vegetius[1] o redă așa, în lucrarea sa *Despre arta militară,* cartea a III-a, cap. 14: să nu ai prea multă încredere, dacă un recrut dorește să se bată; căci, pentru cei care n-au încercat-o, lupta este plăcută. Se citează din Pindar[2] — γλυκὺ ἐστι πόλεμος ἀπείρασιν ἐμπεῖρων δέ τις ταρβεὶ προσιόν ανιν καρδίᾳ περισσῶς, adică războiul este plăcut pentru cei care nu l-au încercat; oricine l-a încercat însă se teme peste măsură, de cum se apropie de el.

Sînt, într-adevăr, printre lucrurile omenești, unele pe care, oricîtă primejdie și nenorociri ar aduce, nu le înțelegi cum trebuie, dacă nu le-ai încercat pe propria-ți piele. Astfel, *pentru cei care n-au încercat-o, este plăcută cultivarea unui prieten puternic. Cel care a încercat-o fuge însă de ea*[3]. De asemenea, pare frumos și plin de strălucire să te învîrți printre nobilii de la curte sau să fii prins în treburile regilor. Bătrînii însă, care cunosc prea bine, din experiență, toate acestea, se țin bucuros departe de o astfel de fericire. Este dulce — se pare — a iubi fetele tinere: dar numai pentru aceia care încă n-au simțit cît de amară este iubirea.

În aceeași măsură se poate aplica această constatare la orice îndeletnicire legată de multe primejdii și nenorociri, de care altfel nimeni, dacă nu este tînăr și

fără experienţa vieţii, n-ar vrea să se apuce. De aceea Aristotel, în *Retorica* sa[4], căutînd să explice pentru ce tinereţea este mai îndrăzneaţă, bătrîneţea, din contră, mai şovăielnică, arată că tocmai lipsa de experienţă le dă încredere tinerilor, pe cînd experienţa multor nenorociri le dă bătrînilor teamă şi şovăială.

Oamenii şi războiul. II. Dar dacă, printre lucrurile omeneşti, există vreunul de care trebuie să ne apropiem cu şovăială, mai mult, de care trebuie să fugim cu orice chip, blestemîndu-l şi respingîndu-l cu oroare, acela este, fără îndoială, războiul, decît care nu există nimic mai nelegiuit, mai dezastruos, mai plin de primejdii şi cu urmări mai durabile, mai monstruos şi mai total nedemn de om, ca să nu spun de creştin.

Şi totuşi este surprinzător cît de fără rost, cît de nesăbuit şi din te miri ce pricină se porneşte astăzi, aproape pretutindeni, un război, dar mai ales cît de sălbatic şi de barbar este el dus, nu numai de păgîni, ci şi de creştini, nu numai de profani, dar şi de preoţi şi episcopi, nu numai de tineri şi de oameni fără experienţă, ci şi de bătrîni mult încercaţi, nu numai de oamenii de rînd, schimbători din fire, dar mai ales de principi, a căror datorie este tocmai de a potoli, cu înţelepciunea şi raţiunea lor, pornirile nesăbuite ale mulţimii celei proaste. Nu lipsesc nici juriştii şi teologi care să aţîţe la aceste îngrozitoare nelegiuiri şi să le stropească, cum s-ar spune, cu apă rece[5].

Din această cauză, războiul este astăzi un lucru atît de acceptat, încît oamenii se miră că mai există şi din aceia cărora el nu le place, iar aprobarea lui merge pînă acolo, încît este socotită un sacrilegiu, aş spune chiar o erezie, dezaprobarea lucrului nu numai cel mai nelegiuit, dar şi cel mai dezastruos dintre toate.

Dar cu cît mai pe drept este a ne întreba cu uimire: ce geniu rău, ce boală, ce furie, ce nesăbuinţă a putut strecura în sufletul omului o pornire atît de sălbatică, pentru ca acea fiinţă pe care natura a produs-o pentru pace şi voie bună, singura căreia i-a dat viaţă pentru binele tuturor, să se năpustească, cu o nebunie atît de

animalică și cu un vacarm atît de nebunesc, pe calea unei distrugeri reciproce?

Lucrul va apărea și mai uimitor, dacă vom lăsa la o parte părerile recunoscute de toată lumea și vom scruta esența și natura însăși a lucrurilor, cercetînd separat, fie și sumar, dar cu ochiul filozofului, pe de o parte, chipul omului, pe de altă parte, adevărata față a războiului.

Chipul omului... III. De la bun început, așadar, dacă privește cineva numai ținuta și forma corpului omenesc, nu-și dă oare imediat seama că natura sau, mai de grabă, dumnezeu a dat naștere acestei ființe nu pentru război, ci pentru prietenie; nu pentru a distruge, ci pentru a păstra; nu pentru a face rău, ci pentru a face bine?

Căci pe fiecare din celelalte viețuitoare le-a prevăzut cu arme proprii. Furia taurilor a înarmat-o cu coarne, mînia leilor cu gheare; mistreților le-a dat colți înfiorători; pe elefanți i-a protejat nu numai cu piele tare și masivitate, dar și cu trompă; pe crocodil l-a apărat cu o piele de solzi; delfinilor le-a dat drept arme aripi; pe porcul țepos l-a prevăzut cu țepi; pe calcan cu ace; cocoșilor le-a dat pinteni. Pe unele viețuitoare le-a apărat cu solzi, pe altele cu o piele corespunzătoare, pe altele, în sfîrșit, cu carapace.

Sînt și viețuitoare cărora natura le-a dat, pentru apărare, iuțeala, ca de pildă, porumbeilor. Sînt, dimpotrivă, altele, cărora le-a acordat drept armă veninul. Unora le-a dat, pe deasupra, o înfățișare hidoasă și sălbatică, ochi înfiorători și glas înspăimîntător, ba a mai sădit și fuga instinctivă de ele.

Numai pe om natura l-a făcut gol, slab, plăpînd, neînarmat, cu carnea foarte delicată, cu pielea netedă. Nimic, pînă la membre chiar, care să poată părea că i-a fost dat pentru luptă sau pentru violență. Aceasta ca să nu mai spun că, în timp ce toate celelalte viețuitoare, de cum s-au născut, pot să-și apere singure viața, numai omul apare pe lume astfel dotat, încît multă vreme depinde cu totul de ajutorul altuia. Nu știe nici să vor-

bească, nici să meargă, nici să-şi agonisească hrana, nefăcînd altceva decît să implore, prin ţipete, ajutor.

Se poate spune deci că singură această fiinţă s-a născut numai pentru prietenie, care merge mînă în mînă cu serviciile reciproce şi este legată, în cel mai înalt grad, de ele.

Natura a voit apoi ca omul să datoreze binefacerile vieţii nu atît sieşi, cît bunăvoinţei altora, pentru ca să înţeleagă, fără îndoială, că este făcut pentru concordie şi prietenie. De aceea nu i-a dat o înfăţişare hidoasă şi înspăimîntătoare, ca celorlalte vieţuitoare, ci blîndă şi senină, purtînd pe ea semnele iubirii şi ale afecţiunii. I-a dat apoi ochi prietenoşi şi în ei reflexele sufletului. I-a dat cuprinderea braţelor pentru îmbrăţişare. I-a dat simţul sărutului, graţie căruia, în timp ce se unesc corpurile, să se unească şi sufletele. Numai lui i-a acordat rîsul, dovadă a voioşiei. Numai lui i-a dăruit lacrimile, simbol al îndurării şi milei. În sfîrşit, chiar vocea i-a dat-o, nu ameninţătoare şi înspăimîntătoare, ca fiarelor, ci prietenoasă şi blîndă.

IV. Dar, nemulţumindu-se cu atît, natura i-a acordat numai omului folosinţa vorbirii şi a raţiunii, ceea ce, fără îndoială, contribuie cel mai mult la crearea şi întreţinerea dispoziţiei de a nu se rezolva absolut nimic între oameni prin forţă. I-a săditura de singurătate şi dragostea de viaţa în comun. I-a împlantat adînc germenii afecţiunii. A făcut deci în aşa fel, ca lucrul cel mai folositor să fie şi cel mai plăcut.

Căci ce este mai plăcut decît un prieten? După cum, ce este, de asemenea, mai necesar? De aceea, chiar dacă ar fi întru totul cu putinţă să se ducă convenabil o viaţă fără legături reciproce, totuşi nimic n-ar putea să pară plăcut, fără un tovarăş. Se înţelege, în afară de cazul că cineva şi-a pierdut cu totul calitatea de om şi a decăzut în rîndul fiarelor.

Pe deasupra, natura i-a dat omului înclinarea spre artele liberale[5] şi pasiunea cunoaşterii, ceea ce nu numai că dezbară, mai mult ca orice, firea omului de orice sălbăticie, dar are o putere deosebită în crearea legătu-

rilor de prietenie. Căci nici înrudirea, nici rudenia de sînge nu leagă sufletele în lanțurile prieteniei mai strîns și mai puternic decît comunitatea de studii liberale.

Pe lîngă aceasta, natura a împărțit între oameni, cu o varietate demnă de admirat, darurile — și sufletești și trupești —, în așa fel ca fiecare să găsească la altul ceea ce să-i placă și să admire, pentru calitatea sa, sau să cultive și să aprecieze pentru utilitatea și necesitatea sa.

În sfîrșit, natura i-a dat omului scînteia rațiunii divine, pentru ca, fără perspectiva numaidecît a unei răsplăți, să-și găsească totuși o plăcere în a cîștiga dreptul la recunoștința tuturor. Căci, în primul rînd, acest lucru este propriu și firesc lui dumnezeu, anume de a împărtăși pe toți din binefacerile sale. De altfel, ce înseamnă plăcerea, nu de rînd, pe care o simțim în suflet, ori de cîte ori ne dăm seama că cineva a fost salvat cu ajutorul nostru? Și tocmai de aceea un om este drag altui om, adică pentru că este legat mereu de el, prin vreo binefacere deosebită.

De aceea dumnezeu a creat pe om, în această lume, ca pe o imagine a sa, anume ca acesta, asemenea unei divinități pămîntene, să aibă grijă de bunăstarea tuturor. Acest lucru îl simt pînă și animalele, deoarece le vedem nu numai pe cele pașnice, dar și panterele și leii, precum și fiare mai sălbatice decît acestea, recurgînd, în caz de mari primejdii, la ajutorul omului. El este deci, pentru toți, ultimul azil, el este cel mai sfînt altar pentru toate, el este încă sacră pentru oricine.

Am schițat, pe cît am putut, chipul omului.

... *Imaginea războiului.* V. Să redăm acum, dacă este îngăduit, în opoziție cu acesta, imaginea războiului.

Ei bine, închipuie-ți că vezi hoarde barbare, înspăimîntătoare numai prin înfățișarea și sunetul glasului lor; linii de bătaie înarmate, aliniate de o parte și de alta; zgomotul înfiorător al armelor, însoțit de scînteierea lor; vacarmul îngrozitor al unei atît de mari mul-

ţimi, ochi ameninţători, cornuri cavernoase, cîntecul înspăimîntător al trompetei, tunetele bombardelor[7], nu mai puţin dătătoare de groază decît cele adevărate; apoi, mai funeste încă, răcnetul nebunesc, atacul sălbatic, măcelul atroce, soarta crudă, şi a celor care sînt doborîţi, şi a celor care doboară, grămezi de cadavre, cîmpuri scăldate în sînge, rîuri pătate de sînge omenesc.

Ba, nu o dată, se întîmplă ca fratele să se năpustească asupra fratelui, ruda asupra rudei, prietenul asupra prietenului şi, în dezlănţuirea nebuniei colective, cineva să vîre sabia în măruntaiele aceluia de care n-a fost atins, niciciînd, nici măcar cu vorba.

În sfîrşit, atîtea rele poartă în sine această tragedie, încît sufletul omenesc fuge îngrozit pînă şi de amintirea ei. Aceasta, ca să nu mai pomenesc acele nenorociri, banale şi neînsemnate faţă de acestea — semănături călcate pretutindeni în picioare, ferme arse, sate incendiate, turme răpite, fete necinstite, bătrîni duşi în captivitate, sanctuare jefuite, peste tot, numai banditisme, prădăciuni, violenţe — şi să trec sub tăcere acele urmări obişnuite, chiar ale celui mai fericit şi drept război — poporul sărăcit, fruntaşii împovăraţi, atîţia bătrîni rămaşi singuri şi mult mai distruşi de măcelărirea copiilor lor decît dacă, o dată cu viaţa, duşmanul le-ar fi luat conştiinţa nenorocirii, atîtea bătrîne jefuite şi suprimate, astfel, mai crud decît prin sabie, atîtea soţii văduve, atîţia copii orfani, atîtea case îndoliate, atîţia bogaţi reduşi la sărăcie.

Căci ce rost mai are să vorbim despre coruperea moravurilor, cînd toată lumea ştie că întreaga pervertire a vieţii îşi are originea în război? De aici provine disprețul datoriei; de aici, nepăsarea faţă de legi; de aici, pornirea sufletească spre crime oricît de îndrăzneţe; din acest izvor, gloata imensă a banditilor, a borfaşilor, a profanatorilor, a asasinilor.

Şi, ceea ce este mai grav, această molimă, atît de pustiitoare, nu se poate menţine în limitele sale, ci, apărută într-un colţ oarecare, pătrunde, ca pecinginea, nu

numai în ținuturile vecine, dar le atrage, în vălmășagul și răsturnarea generală a lucrurilor — fie din calcule comerciale, fie din obligații de rudenie sau izvorînd din tratate — chiar și pe cele îndepărtate. Mai mult, din război se naște război, dintr-unul simulat ia naștere unul adevărat, dintr-unul neînsemnat unul foarte mare, și nu rareori se întîmplă, în aceste cazuri, ceea ce ni s-a transmis în povestirile despre monstrul din Lerna[8].

VI. Tocmai din această cauză, după părerea mea, vechii poeți, scrutînd, cu foarte mare pătrundere, esența și natura lucrurilor și înfățișîndu-ni-le în imagini foarte potrivite, ne spun că războiul este trimis de zeii infernului, și anume prin intermediul furiilor[9], mai mult, că nu orice furie este în stare să aducă la îndeplinire o astfel de treabă. Dintre ele este aleasă cea mai nefastă, *care are o mie de nume, o mie de moduri de a face rău.* Înarmată cu vipere fără număr, ea cîntă dintr-un bucium infernal. Pan[10] umple totul cu vacarmul său delirant. Bellona[11] agită biciul nebuniei. Nebunia nelegiuită, odată rupte toate verigile lanțurilor, își ia zborul, răspîndind groază cu fața sa plină de sînge.

Acest fapt n-a scăpat atenției gramaticilor. De aceea, unii pretind, că războiul a fost numit așa κατ' ἀντίφρασιν*, ca unul care nu are nimic, nici bun, nici frumos, și că războiul este tot atît de frumos, pe cît sînt furiile Eumenide[12]. Alții preferă ca el să fie dedus de la fiară[13], deoarece ține de natura fiarelor, nu a oamenilor, angajarea într-o distrugere reciprocă. Dar a da lupta cu arme ni se pare mai mult decît animalic, mai mult decît bestial.

Căci cea mai mare parte a viețuitoarelor lipsite de rațiune trăiesc, fiecare în felul lor, în armonie și în mod organizat, atacă în turmă, se apără prin ajutorare reciprocă. Nici chiar fiarele nu sînt toate agresive — căci sînt între ele și inofensive, ca cerbii și iepurii —,

* κατ' ἀντίφρασιν — *prin antifrază,* v. notele 12 și 13.

ci numai cele mai sălbatice dintre toate, ca leii, lupii, tigrii.

Totuşi, nici acestea nu se luptă între ele ca noi. Cîinele nu mănîncă niciclnd carne de cîine, leii nu se luptă între ei. Între balaur şi balaur există pace. Între animalele veninoase este bună înţelegere. Pentru om însă, nici o fiară nu este mai periculoasă decît omul.*

De asemenea, animalele, cînd se luptă, se luptă cu arme naturale, numai noi ne luptăm cu arme născocite, împotriva naturii, printr-o artă drăcească şi, deşi oameni, sîntem instruiţi în vederea nimicirii oamenilor.

Apoi, ele nu atacă din te miri ce pricină, ci fie cînd foamea le aduce în stare de nebunie, fie cînd se simt atacate sau se tem pentru odraslele lor. Pe cînd noi, dumnezeule nemuritor, pentru ce pricini neînsemnate dezlănţuim tragediile îngrozitoare ale războaielor! Pentru nişte titluri lipsite cu totul de conţinut, pentru vreo supărare copilărească, pentru vreo femeiuşcă[14], pentru pricini cu mult mai ridicole chiar decît acestea.

Pentru astfel de lucruri, între fiare se duce război în doi şi, încă, foarte scurt. Şi, oricît de crîncenă este lupta, odată ce una sau alta este rănită, lupta încetează. Cînd s-a auzit, ceea ce adesea fac oamenii, ca o sută de mii de fiare să fi căzut într-o măcelărire reciprocă?

Unde mai pui că, dacă oricăror fiare le este firească neînţelegerea cu unele de specie diferită, ele au, în schimb, altele, cu care leagă o prietenie sinceră şi trainică. Numai între om şi om, fără deosebire, este o luptă continuă şi nu există nici un legămînt destul de trainic între oameni şi oameni. Pînă într-atît ceea ce s-a abătut de la natura sa degenerează într-o specie mai rea decît dacă natura ar fi sădit răutatea!

* Formulare ce vesteşte cunoscutul „homo homini lupus" al lui Hobbes, care va generaliza concurenţa burgheză, socotind-o ca fiind proprie naturii omului.

Sensul acestei propoziţii la Erasmus este însă altul, poate mai apropiat de concepţia lui Rousseau, pentru care omul este bun de la natură, dar este corupt de societate.

VII. Vrei să știi ce lucru sălbatic, ce lucru hidos și nedemn de om, este războiul? Ai văzut, vreodată, un leu angajat în luptă cu un urs? Ce guri căscate, ce răcnete, ce urlete, ce cruzime, ce sfîșiere! Îngrozitor, chiar pentru acela care privește de departe, în siguranță.

Dar cu cît mai hidos și mai monstruos spectacol este de a vedea pe un om, încărcat de atîtea arme și armuri, angajîndu-se în luptă cu un alt om! Mă rog, cine i-ar crede oameni, dacă obișnuința cu răul n-ar fi șters orice uimire? Ochii le sînt injectați, fața palidă, mersul le trădează furia, glasul le este răgușit, strigătul de nebuni, de sus pînă jos sînt în zale, armele se ciocnesc, bombardele fulgeră. Ar fi o faptă mai blîndă, dacă un om ar sfîșia pe alt om pentru hrană, dacă i-ar suge sîngele, cu toate că s-a ajuns și pînă acolo de către unii: să facă adică, din ură, ceea ce folosul sau nevoia ar face oarecum scuzabil.

Acum însă se face același lucru cu mai multă cruzime, cu ajutorul armelor îmbibate în otravă, cu ajutorul mașinilor infernale. Nicăieri, nici urmă de om.

Prosopopeea naturii. VIII. Sau crezi că însăși natura va mai recunoaște aici ceea ce a creat? Iar dacă cineva îi va atrage atenția asupra acestui lucru, oare nu pe drept, se va mira ea de această nelegiuire, vorbind cam așa: „Ce spectacol nou văd? Ce infern ne-a dat la iveală acest monstru? Sînt unii care mă numesc maștеră, pe motivul că, într-o atît de imensă masă de lucruri, am creat și unele animale veninoase, cu toate că și acestea pot fi făcute folositoare omului. Voi fi creat și alte cîteva vietuitoare, puțin blînde, cu toate că nici o fiară nu este atît de sălbatică, încît să nu poată fi, cu dibăcie și blîndețe, domesticită. Prin îngrijirea omului, se domesticesc leii, se îmblînzesc șerpii, ursii devin folositori.

Dar atunci, care este acea ființă, mai mult decît maștеră, care ne-a dăruit această nouă fiară, pacoste a întregului univers? Eu l-am creat pe om ca pe singura ființă cu totul blîndă și plină de afecțiune, prietenoasă

şi prevenitoare. Ce s-a întîmplat de a degenerat într-o astfel de fiară? Nu recunosc nimic din omul pe care l-am creat. Ce geniu rău mi-a pervertit opera? Ce vrăjitoare i-a răpit prin vrăji sufletul de om şi i-a insuflat suflet de fiară? Ce Circe[15] i-a schimbat forma originară?

Aş vrea ca nefericitul să se privească în oglindă. Dar ce să vadă ochii, cînd lipseşte sufletul? Totuşi, priveşte-te, dacă poţi, războinic înfuriat, dacă ţi se întîmplă, cumva, să-ţi vii în fire! De unde ai creasta ameninţătoare din creştetul capului? De unde casca scînteietoare, de unde coarnele de fier, de unde mînecarele de pin, de unde zalele, de unde dinţii de bronz, de unde platoşa, de unde armele ucigătoare? De unde vocea mai sălbatică decît a unei fiare? De unde această înfăţişare peste măsură de bestială? De unde trăsnetul şi fulgerul, mai înspăimîntătoare şi mai vătămătoare decît însuşi fulgerul lui Jupiter[16]?

Eu te-am plăsmuit, cîndva, ca pe o fiinţă divină. Ce ţi-a venit în minte, ca să te transformi tu însuţi într-o fiară atît de sălbatică, încît nici o fiară n-ar mai fi fiară, dacă s-ar compara cu omul?" Acestea şi foarte multe altele asemănătoare ar putea spune acea creatoare a lucrurilor care este natura.

Nebunia războiului şi etapele sale. IX. Aşadar, din moment ce omul a fost creat aşa cum s-a arătat, din moment ce războiul este o realitate de felul aceleia pe care o simţim adesea, nu mică este mirarea ce zeu, ce boală sau ce nenorocire a făcut să apară, pentru prima dată, în sufletul omenesc, ideea de a vîrî fierul ucigător în măruntaiele unui alt om. Pentru că, la o astfel de nebunie trebuie să se fi ajuns în multe etape.

Nimeni, într-adevăr, aşa cum spune poetul satiric[17], *n-a fost foarte neruşinat dintr-odată.* Iar cele mai mari rele se strecoară totdeauna în viaţa oamenilor pe furiş şi sub forma binelui.

Într-adevăr, odinioară, pe cînd vechii oameni primitivi îşi duceau viaţa în păduri, goi, fără ziduri de apărare şi fără acoperămînt, s-a întîmplat, uneori, ca ei să fie atacaţi de fiare şi jivine. Cu acestea deci a anga-

jat omul mai întîi război, iar bărbat brav — și deci conducător — era socotit acela care scăpase neamul omenesc de atacul fiarelor. Ba chiar părea și foarte drept a sugruma niște ființe care sugrumau, a ucide niște ființe care ucideau, mai ales că ele se năpusteau asupra noastră de la sine, neprovocate de nici o vătămare.

Deoarece acest lucru era socotit demn de cea mai mare laudă — căci pentru aceasta Hercules[18] a fost făcut zeu — tinerimea inimoasă a început să vîneze frecvent fiare și să expună pielea lor ca trofeu[19]. Apoi, remulțumindu-se să le sugrume, s-au apărat, cu pieile lor, împotriva asprimii iernii. Acestea erau primele omoruri, acestea erau primele prăzi.

X. Mergînd, după aceea, mai departe, oamenii au îndrăznit să facă un lucru pe care Pythagoras[20] l-a socotit profund nelegiuit, iar nouă ar putea să ni se pară monstruos, dacă nu s-ar opune obișnuința, care are, pretutindeni, o putere așa de mare: anume, ca la unele popoare, să fie socotit legiuit ca părintele împovărat de ani să fie doborît de lovituri și aruncat într-un șanț, luîndu-se astfel viața aceluia grație căruia se căpătase darul vieții, să fie socotit apoi ca ceva sfînt înfruptarea din carnea rudelor dragi și să se ia drept ceva frumos ca o fată să se prostitueze public în templul Venerei[21]; și multe alte practici mai absurde decît acestea, de care oricine, numai dacă i le-ar înfățișa cineva, s-ar îngrozi. Ceea ce înseamnă că nimic nu este prea criminal, nimic prea îngrozitor, care să nu fie aprobat, dacă are girul obișnuinței.

Pe scurt, ce crimă n-au îndrăznit să săvîrșească oamenii? Nu s-au dat în lături să se hrănească cu cadavrele fiarelor ucise, să sfîșie cu dinții carnea neînsuflețită, să soarbă sînge, să sugă puroi, *și să așeze* — cum spune Ovidius[22] — *măruntaie în măruntaie.* Această ispravă, deși se părea firilor mai blînde monstruoasă, au confințit-o uzul și interesul.

S-a găsit chiar o desfătare rafinată în înfățișarea unui cadavru. Cărnurile au fost așezate în sicrie și con-

servate în mirodenii. S-a pus o inscripție: „Aci se află așezat un mistreț. Aci a fost înmormîntat un urs“[23]. O, plăceri morbide!

S-a mers chiar mai departe. De la fiarele vătămătoare s-a trecut la animalele inofensive. Oamenii s-au năpustit, fără deosebire, asupra oilor, *animal lipsit de viclenie și șiretenie*[24], s-au năpustit asupra iepurelui, fără vreun alt motiv, decît acela că el este bun de mîncat. Nu s-au abținut nici de la boul domestic, care, cu sudoarea sa, le hrănise multă vreme familiile nerecunoscătoare. N-a fost cruțat nici un fel de pasăre, nici un fel de pește, și pînă acolo a mers tirania beregății, încît nicăieri vreun animal nu este în siguranță de cruzimea omului. Mai mult, obișnuința a dus pînă și la convingerea că nu este vorba de cruzime împotriva vreunei specii de viețuitoare, dacă ne abținem de la uciderea omului. Este însă poate în puterea noastră ca să nu acceptăm viciile, ca marea; dar ca să le prescriem o limită o dată ce le-am acceptat, aceasta nu mai e în puterea nimănuia dintre noi. Oricare dintre ele, odată primite, nu mai sînt conduse de voința noastră, ci sînt duse de propriul lor impuls.

XI. După ce s-a exercitat pentru măcel prin această ucenicie, mînia l-a împins pe om să atace, cu ciomagul sau cu piatra, ori cu pumnul, pe un alt om. Deoarece atunci lupta se dădea numai cu aceste arme, socot că, încă din uciderea animalelor, oamenii învățaseră că și omul poate fi doborît cu o foarte mică sforțare.

Această cruzime s-a mărginit însă, multă vreme, numai la lupte în doi. O dată cu căderea unuia dintre ei, războiul lua sfîrșit. Uneori cădeau amîndoi, de altfel tot atît de nedemn de viață și unul și celălalt.

Pentru aceasta omul avea chiar oarecare aparență de dreptate: aceea de a fi suprimat pe un dușman. Ba chiar s-a început a se socoti un merit, dacă cineva a ucis pe vreun om nebun și periculos, cum se zice că a fost Cacus sau Busyris, și a scăpat lumea de astfel de monștri, deoarece vedem că, între meritele lui Hercules[25], există și aceste titluri de glorie.

Apoi lupta s-a dus de mai mulți, după legăturile fie de rudenie, fie de vecinătate, fie de prietenie ale fiecăruia. Și ceea ce este socotit acum jaf, atunci era socotit război. Războiul se purta, și atunci, tot cu pietre și cu pari arși la capăt. Un rîuleț ieșit în cale, o stîncă sau orice alt obstacol de acest fel curmau luptele.

Cu timpul însă, o dată cu creșterea prin obișnuință a sălbăticiei, o dată cu apariția urii, o dată cu aprinderea tot mai mare a ambiției, oamenii își înarmează nebunia cu produse ale spiritului lor. Se născocesc tot felul de arme de apărare, cu care oamenii să se protejeze, se născocesc tot felul de arme de atac, cu care să nimicească dușmanul. Tot mai mult, ciocnirile au început să aibă loc, pretutindeni, în grupuri mai numeroase și între oameni înarmați.

Nici această nebunie evidentă n-a fost lipsită de cuvenita cinstire. Au numit-o război și au voit să fie socotit ca o virtute, dacă cineva respingea, cu primejdia capului său, atacul dușmanilor, năpustiți asupra copiilor, asupra soției, asupra turmei, asupra locuinței sale.

Și astfel, încetul cu încetul, o dată cu civilizația crescînd și răutatea, au început să-și declare război orașul orașului, ținutul ținutului, regatul regatului.

Războiul de altădată și războiul modern. XII. Cu toate acestea, într-o acțiune atît de crudă prin ea însăși, mai rămăseseră urme ale vechii omenii. Se cerea, mai întîi, satisfacții printr-un fețial[26], erau luați ca martori zeii, iar înainte de luptă avea loc o mică hărțuială. Războiul însuși se purta cu arme obișnuite și cu bravură, nu cu șiretlicuri. Nu era permis a lovi pe dușman decît la un anumit semnal, după cum nu era îngăduit a mai lupta după ce generalul a sunat retragerea. În sfîrșit, era vorba mai mult de o întrecere pentru bravură și glorie, decît de dorința de a ucide. De asemenea, nu se punea mîna pe arme decît împotriva celor dinafară, pe care, tocmai de aceea, îi numeau, ca pe niște musafiri, străini[27].

În felul acesta, s-au născut stăpînirile, dintre care n-a existat vreodată vreuna la vreun popor, care să nu se fi creat cu mult sînge omenesc.

Au urmat apoi șiruri nesfîrșite de războaie, în care, rînd pe rînd, unul alunga pe altul de la putere, punînd el mîna pe ea. După aceea, cînd chiar și stăpînirile au ajuns în mîna celor mai ticăloși oameni, s-au luat armele, după bunul plac, împotriva oricui, și nu răufăcătorii, ci cei cu stare au început să fie cel mai mult expuși primejdiilor războiului, iar scopul luptei nu mai era lauda, ci cîștigul murdar, sau chiar ceva mai mîrșav decît acesta.

Și nu mă îndoiesc că acest lucru l-a avut în vedere cunoscutul înțelept Pythagoras[28], cînd învățămîntul său filozofic interzice mulțimii ignorante a oamenilor uciderea animalelor. El își dădea seama că acela care, neprovocat de nici o jignire, se obișnuiește să verse sînge de animal nevinovat, nu va sta la îndoială, împins de mînie și provocat de vreo jignire, să ucidă și un om.

Războiul — o omucidere colectivă. XIII. În definitiv, ce altceva este războiul decît o omucidere colectivă a multora și un banditism, cu atît mai criminal, cu cît se întinde mai mult?

Dar acestea sînt luate în rîs, ca niște aiurări de pedanți, de către obezii potentați ai timpului nostru, care în afară de chip, n-au nimic omenesc, cu toate că ei înșiși se socotesc, firește, zei. Și totuși, de la aceste începuturi, vedem că s-a ajuns la o astfel de nebunie, încît toată viața nu se mai face nimic altceva. Războaiele se țin lanț; se luptă națiune cu națiune, regat cu regat, oraș cu oraș, principe cu principe, popor cu popor și — ceea ce însăși păgînii declară o nelegiuire — rudă cu rudă, neam cu neam, frate cu frate, fiu cu tată, în sfîrșit — ceea ce socotesc firește, mai groaznic decît toate acestea, creștin cu om, ba chiar — sînt silit să adaug —, ceea ce este cel mai groaznic lucru — creștin cu creștin.

Și — o orbire a minții omenești! — nimeni nu se miră de acest lucru, nimeni nu-l detestă. Ba chiar sînt și dintre aceia care îl aplaudă, care îl ridică în slăvi,

care numesc acest lucru mai mult decît infernal, ceva sfînt, și care ațîță pe principi — și așa nebuni, — punînd — cum se spune — ulei pe foc[29].

Unul promite, de pe amvon, iertarea păcatelor tuturor acelora care vor lupta sub steagurile principelui său. Altul strigă: „Invincibil principe, păstrează-ți mai departe această dispoziție sufletească favorabilă religiei: dumnezeu va lupta pentru tine!" Un al treilea promite o victorie sigură, răstălmăcind spusele profeților și interpretînd — cu intenții nelegiuite — cuvinte ca acestea: *„Nu te vei teme de teamă nocturnă, de săgeata care zboară ziua, de demonul de la amiază"*. Și încă: *„Vei merge peste viperă și năpîrcă și vei călca peste leu și balaur"*. În sfîrșit, tot acest psalm mistic[30] — era răstălmăcit, în scopuri profane, în favoarea unora sau altora dintre principi.

Și nici una dintre părți nu ducea lipsă de astfel de profeți, după cum astfel de profeți nu duceau lipsă de oameni care să-i aprobe. Am auzit discursuri atît de războinice ale monahilor, teologilor, episcopilor.

Creștinii și războiul. XIV. Și astfel, se războiesc bătrînii, se războiesc preoții, se războiesc călugării și, într-o treabă atît de drăcească, amestecăm pe Christos. Se ciocnesc armate, purtînd în fruntea lor, și una și alta, semnul crucii, care, ea însăși, le-ar putea arăta cum le stă bine creștinilor să învingă.

De lîngă acest simbol ceresc, prin care se închipuie acea perfectă și inefabilă comuniune a creștinilor, se pornește la măcelărire reciprocă și, pentru o faptă atît de nelegiuită, facem spectator și garant pe Christos. Căci unde mai este împărăția diavolului, dacă ea nu este în război? Și pentru ce atragem în aceasta pe Christos, căruia i se potrivește, mai degrabă, orice lupanar, decît războiul.

Apostolul Pavel se indignează de faptul că între creștini există unele neînțelegeri, care fac necesară mergerea la judecată, pentru stingerea litigiului[31]. Ce-ar zice el, dacă ne-ar vedea războindu-ne, pe toată suprafața pămîntului și din te miri ce pricină neînsemnată, mai

îngrozitor decît s-au războit păgînii, mai cu cruzime decît barbarii, ba încă făcînd acest lucru din inițiativa, din îndemnul și cu sprijinul acelora care reprezintă pe acel papă, făcător de pace, a toate unificator și care salută poporul cu urare de pace?[32]

Nu-mi este greu să-mi închipui nici ce o să-mi riposteze, imediat, acești carieni[33], care își scot existența tocmai din nenorocirile obștești. „Pornim — zic ei — războiul, fără să vrem, constrînși fiind de nelegiuirile altora. Ne reclamăm adică dreptul nostru". Oricîte rele conține deci războiul trebuie să le imputăm acelora care au găsit justificarea războiului.

Să aibă numai puțină răbdare aceștia și vom respinge, cum se cuvine, nu numai pretextele lor, dar vom îndepărta și fardul sub care acoperim boala noastră.

Război și pace. Pentru aceasta, după cum am comparat pe om cu războiul — ființa cea mai blîndă cu lucrul cel mai sălbatic, tocmai pentru ca să fie mai evidentă monstruozitatea, tot astfel n-avem decît să comparăm războiul cu pacea — lucrul cel mai trist și, totodată, cel mai nelegiuit, cu lucrul cel mai fericit și, în același timp, cel mai bun. În felul acesta, se va vedea, în sfîrșit, limpede, ce mare nebunie este a ne ține mereu de războaie, cu prețul unei atare învălmășeli, cu atîtea sforțări, cu atîta cheltuială, cu atîta primejdie și atîtea calamități, cînd înțelegerea se poate cumpăra cu mult mai ieftin.

XV. Mai întîi, ce este, în univers, mai plăcut sau mai bun decît prietenia? Nimic, firește. Dar ce altceva este pacea, dacă nu o prietenie reciprocă, între mai mulți? După cum, dimpotrivă, războiul nu este nimic altceva, decît o dușmănie între mai mulți.

Rostul lucrurilor bune constă însă tocmai în aceea că, cu cît se dezvoltă mai mult, cu atît aduc mai mult folos. Ca urmare, dacă prietenia dintre două persoane este un lucru așa de plăcut și de folositor, cît de mare va fi fericirea, dacă regat cu regat, neam cu neam, vor fi unite cu legăturile prieteniei!

Dimpotrivă, este în natura lucrurilor rele ca să fie cu atît mai demne de numele lor, cu cît se răspîndesc mai mult. Într-adevăr, dacă este o nenorocire, dacă este o crimă ca un om să se năpustească cu sabia asupra altui om, cu cît mai dezastruos, cu cît mai criminal este ca același lucru să se facă de atîtea mii de oameni!

În înțelegere, lucrurile mici cresc; în neînțelegere, se năruie chiar și cele mari. Pacea este și mama și doica tuturor lucrurilor bune. Războiul, dimpotrivă, pe neașteptate și deodată, năruie, distruge, nimicește tot ce este plin de viață, tot ce este frumos, și revarsă asupra vieții oamenilor Lerna tuturor nenorocirilor[34].

XVI. În timp de pace, ca și cum asupra lumii ar străluci o nouă primăvară, se cultivă ogoarele, grădinile reînverzesc, pasc turme zburdalnice, se clădesc ferme, se construiesc orașe noi, cele ruinate se restaurează, se împodobesc și se măresc cele construite, bogățiile cresc, plăcerile sporesc, legile au deplină forță, înflorește arta guvernării, religia este plină de strălucire, dreptatea este respectată, omenia este prețuită, măiestria meșteșugarilor se perfecționează, cîștigul celor săraci este mai mare, belșugul celor bogați mai strălucitor. Înflorește pasiunea pentru artele liberale, tinerimea se cultivă, bătrînii se bucură de odihnă liniștită, fetele se căsătoresc sub zodii bune, *tinerele mame se laudă cu nașterea de odrasle legitime*[35]. Cei buni prosperă, cei răi greșesc mai puțin.

O dată ce însă bîntuie sălbatica furtună a războiului, dumnezeule nemuritor, ce mare imensă de nenorociri ocupă, inundă, distruge totul! Turmele sînt împinse din urmă, sînt călcate în picioare semănăturile, țăranii sînt uciși, fermele sînt arse, orașe foarte înfloritoare, construite în atîtea secole, sînt făcute una cu pămîntul, într-o singură furtună. Pînă într-atît este mai ușor a cauza o pagubă, decît a face bine!

Averile cetățenilor trec în mîna unor bandiți blestemați și a unor cuțitari. Casele sînt în doliu, totul este plin de groază, de jale, de plînsete și de gemete. Măiestria meșteșugarilor amorțește, iar cei săraci sînt nevoiți

sau să flămînzească sau să recurgă la îndeletniciri mîrşave. Cei bogaţi sau plîng după bunurile răpite sau se tem pentru cele rămase, foarte nefericiţi şi într-un caz şi într-altul. Căsătoriile fetelor sau nu mai au loc sau sînt triste şi îndoliate. Părăsite, soţiile rămîn sterpe acasă, legile tac, omenia este luată în rîs, dreptatea nu mai are căutare, religia este de batjocură, nu mai este absolut nici o deosebire între sfînt şi profan. Tinerimea este coruptă de tot felul de vicii, bătrînii, trişti, îşi blestemă vîrsta înaintată. Nici o preţuire pentru cultivarea literelor.

Într-un cuvînt, în timp de război suportăm mai multe nenorociri decît ar putea spune cuvintele oricui, necum ale mele. Şi, totuşi, ar mai fi poate de răbdat, dacă războaiele ne-ar face numai nenorociţi, nu şi răi şi nelegiuiţi; dacă pacea ne-ar face numai fericiţi, nu şi mai buni. Este deci un nelegiuit oricine provoacă războiul.

Războiul — cea mai mare nenorocire. XVII. Prea multe, vai! Prea multe erau nenorocirile, de care, necontenit, vrînd-nevrînd, sînt hărţuiţi, striviţi, copleşiţi bieţii muritori. Încă cu de două ori o mie de ani înainte, au fost semnalate de medici trei sute de nume de boli[36], în afară de speciile noi, care se ivesc în fiecare zi, şi de bătrîneţe însăşi, boală de care nu se poate nicicum scăpa. Citim că, undeva, oraşe întregi au fost dărîmate de un cutremur de pămînt; că în altă parte, ele au fost mistuite de trăsnet; că, altundeva ţinuturi întregi au fost înghiţite chiar prin despicarea pămîntului; că cetăţi întărite s-au prăbuşit din cauza galeriilor săpate sub ele.

Aceasta, ca să nu mai amintesc de mulţimea de oameni loviţi de accidente neluate în seamă din cauza obişnuinţei, ca: revărsarea mării şi a fluviilor, prăbuşirile de munţi şi de edificii, otrăvurile, alunecările, fiarele, hrana, băutura, somnul. Unul s-a sufocat din cauza unui fir de păr, înghiţit pe cînd îşi bea laptele, altul din cauza unui sîmbure de strugure, altul din cauza unui os de peşte oprit în gît.

Sînt unii pe care i-a lăsat fără suflare o bucurie neașteptată, căci o durere puternică e mai puțin de mirare. Pune apoi la socoteală molimele pustiitoare, care bîntuie, nu rareori, pretutindeni. Nu există nici o parte a pămîntului de unde să nu se ivească vreo primejdie pentru viața omenească, chiar și așa atît de repede trecătoare. Atît de multe necazuri îl chinuie, de pretutindeni, pe om, încît nu fără motiv Homer[37] l-a numit cea mai nenorocită dintre ființe.

Dar aceste nenorociri, pentru că nici nu pot fi evitate cu ușurință, nici nu se întîmplă din vina noastră, ne fac numai nenorociți, nu și nelegiuiți.

Ce le folosește atunci celor expuși la atît de nenumărate calamități să mai caute încă o nenorocire, ca și cum ar duce lipsă de așa ceva? Și încă să caute, nu orice nenorocire, ci nenorocirea cu mult cea mai odioasă dintre toate, atît de primejdioasă, încît singură le întrece pe toate celelalte, atît de bogată, că singură le cuprinde pe toate celelalte, atît de funestă, încît nu face pe oameni mai puțin nelegiuiți decît nefericiți, încît produce niște nenorociți, care, totuși, nu merită milă, afară de aceia care o doresc cel mai puțin și o suferă cel mai mult.

Foloasele păcii și dezastrele războiului. XVIII. Adaugă, la toate acestea, că binefacerile păcii se răspîndesc foarte departe și sînt de folos la foarte mulți. În timp de război însă, dacă a ieșit ceva bun — cu toate că, o, puteri cerești, ce poate fi numit bun aici? — acest lucru este în folosul cîtorva și, încă, în al acelora care n-o merită. Unul are parte de viață, altul de moarte; unul de prăzi, altul de sărăcire. Unul se alege cu triumful, altul cu jalea, așa că nefericirea este amară, fericirea odioasă și mînjită de sînge. De altfel, de foarte multe ori, se întîmplă ca, lîngă Cadmeea[38], numită victorie, plînge și o tabără și cealaltă. Și nu știu ca, vreodată, un război să se fi terminat atît de bine, încît învingătorului cinstit să nu-i fie rușine de isprava sa.

Așadar, dacă pacea este lucrul cel mai bun dintre toate și cel mai plăcut, războiul, dimpotrivă, lucrul cel

mai rău şi, în acelaşi timp, cel mai criminal, vom socoti oare cu minte sănătoasă pe aceia care, deşi o pot obţine pe prima printr-o activitate obişnuită, preferă să-l caute, chiar cu cele mai mari dificultăţi, pe ultimul?

Viaţa în timp de război. XIX. Mai întîi, cît de neplăcut lucru este primul zvon de război, apoi la cîtă ură trebuie să se expună principele, atunci cînd îşi despoaie supuşii prin tot mai dese contribuţii. Cîtă trudă pentru el ca să-şi sporească sau să-şi păstreze trupele aliate, cîtă ca să-şi procure trupe străine şi soldaţi mercenari[39]! Cîtă cheltuială şi, în acelaşi timp, cîtă grijă pentru echiparea flotei, pentru construirea şi întărirea cetăţilor şi a garnizoanelor, pentru amenajarea corturilor, pentru confecţionarea şi concentrarea maşinilor de război, a armelor de apărare, a armelor de atac, a bagajelor, a carelor cu provizii! Cîtă muncă istovitoare pentru construirea valurilor de apărare, pentru săparea şanţurilor, pentru scobirea galeriilor, pentru străji, pentru posturile de pază, pentru exerciţiile militare! Şi, încă, las la o parte teama, las la o parte primejdiile (căci ce nu este de temut, în timp de război?).

Cine ar putea oare să enumere neplăcerile traiului pe care îl suportă, în tabără, soldaţii prea stupizi şi, din această cauză, demni de a suporta altele şi mai mari, ca unii care le suportă de bună voie?[40]. Drept hrană, ceva ce şi un bou ciprian[41] ar refuza cu dezgust, un pat pe care l-ar dispreţui şi un gîndac, somnuri rare şi nici acestea date după placul tău. Un cort, expus din toate părţile vînturilor, şi nici măcar un cort. Apoi obligaţia de a locui sub cerul liber, de a dormi pe pămînt, de a sta mereu înarmat, de a suporta lipsa de hrană, frigul, arşiţa, praful, ploaia, de a fi la cheremul comandanţilor de a fi lovit cu nuielele; într-un cuvînt, nu există nici o robie a vreunui sclav mai lipsită de demnitate, decît aceea a soldaţilor. Pe lîngă aceasta, trebuie ca, la un trist semnal, să mergi la moarte, fie ca să ucizi cu cruzime, fie ca să cazi fără glorie.

Atîtea rele le luăm asupra noastră, pentru a ajunge la lucrul cel mai nenorocit dintre toate, cu atît de mari

rele ne copleșim pe noi înșine, pentru ca să putem copleși apoi cu ele pe alții!

XX. Iar dacă am voi să chemăm la socoteală treaba asta și să cîntărim, cu cîntar drept, cît costă războiul și cît pacea, vom constata, fără îndoială, că aceasta din urmă se poate obține cu cel mult a zecea parte din grijile, din strădaniile, din neplăcerile, din primejdiile, din cheltuielile, în sfîrșit, din sîngele, cu care se poartă războiul. Pui în primejdie o masă atît de mare de oameni, pentru a cuceri o cetate, cînd, cu munca lor, și încă fără primejdie, s-ar fi putut construi o altă cetate, cu mult mai strălucită.

Dar vrei să aduci pagubă dușmanului, ceea ce încă este prin sine însuși ceva inuman. Cîntărește, totuși, dacă poți să aduci o pagubă aceluia, fără să păgubești, mai întîi, alor tăi. Și se pare că este treabă de nebun să iei asupra ta un rău sigur atît de mare, cînd nu este sigur unde va cădea zarul războiului.

[. . . . . .]

Războiul este împotriva firii. XXV. Ei bine, închipuie-ți acum că a venit la noi — fie din acele cetăți lunare, care îl obsedează pe Empedocles[42], fie din vreuna din acele nenumărate lumi, pe care le-a plăsmuit Democrit[43] — un oaspe neobișnuit, doritor să cunoască ce se petrece aici. Informîndu-se despre fiecare lucru în parte, el a auzit că există o ființă, unică în felul ei, combinată, în mod uimitor, dintr-un corp, pe care îl are comun cu animalele, și dintr-un suflet, care amintește imaginea spiritului divin; că această ființă este atît de nobilă, încît, deși aici trăiește în exil, totuși poruncește tuturor celorlalte viețuitoare, ca una care, prin originea sa cerească, tinde spre cer și nemurire.

[. . . . . .]

Închipuie-ți apoi că, informat de călăuza care este omul, oaspele nostru ar căuta acum unde este acea turmă creștină, care, urmînd învățătura acelui învățător ceresc, să înfățișeze imaginea cetății îngerești. Nu va socoti el oare că creștinii locuiesc oriunde vrei mai degrabă decît în aceste ținuturi, în care vede atîta bogăție,

lux, desfrîu, fast, tiranie, ambiţie, înşelăciune, invidie, mînie, discordie, certuri, lupte, războaie, tulburări, pe scurt, o Lernă a tuturor lucrurilor pe care le condamnă Christos, cu mult mai mare decît la turci sau sarasini?[44].

De unde vine răul? XXVI. De unde, oare, s-a strecurat această molimă la poporul creştin? Fără îndoială, şi acest rău, ca şi cele mai multe dintre celelalte, a fost primit, pe încetul, din lipsă de atenţie.

Căci orice rău sau se strecoară, pe nesimţite, în viaţa omului, sau se insinuează sub haina binelui. În felul acesta, s-a strecurat, mai întîi, erudiţia, ca un lucru foarte potrivit pentru combaterea ereticilor, înarmaţi cu ştiinţa filozofilor, poeţilor şi oratorilor. Ba încă, la început, nici aceasta nu era învăţată de creştin, în mod special, ci aceia care veniseră, întîmplător, în contact cu ea, înainte de a cunoaşte pe Christos, puneau ceea ce învăţaseră în slujba credinţei[45].

Însăşi elocvenţa, la început mai mult mascată decît dispreţuită, a fost apoi de asemenea aprobată pe faţă. Mai pe urmă, sub pretextul combaterii ereticilor, s-a strecurat plăcerea nesăbuită de dispută, care a introdus în biserică o boală nu lipsită de importanţă.

XXVII. În sfîrşit, s-a ajuns pînă acolo că în sînul însuşi al teologiei, a fost primit, în întregime, Aristotel; ba încă, în aşa fel a fost primit, încît autoritatea lui este mai sfîntă decît aceea a lui Christos. Căci, dacă el a spus ceva de puţin folos vieţii noastre, este permis ca spusa lui să fie răstălmăcită prin interpretare; dar este dezaprobat, pe loc, acela care a îndrăznit, cît de timid, să se ridice împotriva oracolelor aristotelice. De la el am învăţat că fericirea omului nu este perfectă, dacă nu i se adaugă bunăstarea corpului şi bunurile materiale. De la el am învăţat că nu poate înflori un stat în care toate sînt comune. Toate sentinţele acestuia[46] ne silim să le îmbinăm cu învăţătura lui Christos, să amestecăm, adică, apa cu focul.

Am primit mult chiar şi din legile cezariene[47], invocînd dreptatea, de care acestea fac paradă şi, pentru ca

să ni se potrivească mai bine, am denaturat, cît s-a putut, în conformitate cu ele, învățătura evanghelică. Aceste legi îngăduie însă să se răspundă la forță prin forță, de asemenea ca fiecare să-și urmărească dreptul său, aprobă negoțul, admit cămătăria, cu condiția numai să fie moderată, proclamă războiul ca o foarte frumoasă ispravă, numai să fie drept. Ele consideră drept ceea ce a fost ordonat de principe, fie el un copil sau un idiot.

În sfîrșit, întreaga învățătură a lui Christos a fost pînă într-atîta contaminată de scrierile dialecticienilor[48], sofiștilor[49], matematicienilor, oratorilor, poeților, filozofilor și juriștilor păgîni, încît trebuie să se consume cu ele o bună parte a vieții, înainte de a se găsi timp pentru cercetarea scrierilor sacre; iar cînd parvii, odată și odată, la ele, trebuie să ajungi infectat de atîtea păreri profane, încît preceptele lui Christos sau uimesc cu totul sau sînt răstălmăcite potrivit cu învățăturile acelora[50]. Iar acest lucru pînă într-atîta nu este dezaprobat, încît nu este îngăduit să vorbească despre scrierile creștine acela care nu s-a umplut, în întregime, pînă — așa cum se spune — peste urechi, cu fleacurile aristotelice sau, mai degrabă, sofistice[51]. Ca și cum învățătura lui Christos ar fi de așa natură, încît sau nu poate să fie cea mai accesibilă tuturor, sau nu se împacă, în nici un chip, cu înțelepciunea filozofilor.

XXVIII. Pentru acestea, am acceptat unele onoruri, e drept, oferite în mod spontan. Apoi am început însă să le reclamăm ca ceva ce ni se datorează. Aceasta s-a părut a nu fi ceva nedrept. Apoi am primit bogății, chipurile spre a le distribui pentru ajutorarea săracilor, după aceea chiar pentru trebuințele noastre. De ce n-am fi făcut-o, din moment ce-am învățat că aceasta este ordinea dragostei — ca fiecare să-și fie sieși cel mai apropiat?

N-au lipsit nici justificări pentru acest viciu. Este legitim — s-a zis — să te gîndești la copiii tăi. Este drept, să te gîndești, din vreme, la bătrînețe, care nu

va întîrzia să vină. Apoi, de ce să dispreţuim averile, dacă ele sînt cîştigate fără înşelăciune?

În astfel de etape, s-a ajuns pe încetul să fie socotit cel mai bun acela care este cel mai bogat şi să nu fi existat vreodată la păgîni o mai mare cinstire pentru bogăţii, decît este astăzi la creştini. Căci ce este, la urma urmei, fie sacru, fie profan, care să nu se petreacă după bunul lor plac?

S-a părut, apoi, că unor astfel de podoabe le stă bine şi ceva putere. Şi n-a lipsit acela care să vrea s-o cedeze. S-a acceptat deci şi acest lucru, însă pe încetul şi cu rezerve; într-un cuvînt, în aşa fel, încît, mulţumindu-se numai cu titlul, să arunce, cu plăcere, realitatea funcţiei asupra altora. În sfîrşit, treptat, s-a ajuns acolo, ca episcopul să nu se simtă episcop, dacă n-a realizat o oarecare putere pămîntească, sau ca un preot să se simtă puţin onorat, dacă nu are nicăieri puterea pe care o au tiranii[52].

În sfîrşit, cu faţa prefăcută, am lăsat la o parte orice ruşine, am rupt toate barierele bunei-cuviinţe. Orice lăcomie, orice lux, orice fast, orice tiranie au existat la păgîni, le imităm, le ajungem, le întrecem.

Războaiele dintre creştini mai crude decît războaiele dintre păgîni. XXIX. Şi, ca să trec sub tăcere lucruri mai mărunte, s-au dat oare, vreodată, la păgîni lupte atît de neîntrerupte sau cu o cruzime mai mare ca la creştini? Ce de furtuni, ce de pîrjoluri de războaie, cîte tratate rupte, ce măceluri n-am văzut în aceşti puţini ani! Care este neamul cu care nu s-a dus război? Şi, după aceasta, mai blestemăm pe turc, ca şi cum ar putea să existe un spectacol mai plăcut pentru ei, decît acela pe care li-l oferim noi înşine, în fiecare zi, cu măcelăririle noastre reciproce.

Nu era, fără îndoială, sănătos la minte Xerxes[53], cînd ridica acea imensă mulţime, cu intenţia de a invada Grecia. Sau ţi se pare că el era în toate minţile cînd a scris muntelui Athos scrisori ameninţătoare dacă nu se va supune, ori cînd a poruncit să se administreze lovituri mării hellespontice, pe motivul că i-a fost puţin

favorabilă, pe cînd voia s-o traverseze cu corăbiile? Era, de asemenea, apucat de nebunie Alexandru cel Mare[54]: cine o neagă? Căci acest pretins semizeu dorea mai multe lumi pe care să le zdrobească, o așa de mare febră de glorie pusese stăpînire pe sufletul său tînăr.

Și, totuși, aceia pe care Seneca[55] nu se sfiește să-i numească bandiți înfuriați se luptau mai uman decît noi, se luptau cu mai multă loialitate, și nu cu asemenea mașini, nici cu asemenea mijloace și pentru motive atît de neînsemnate, cum ne luptăm noi creștinii.

XXX. Dacă vei răsfoi istoria popoarelor, cîți comandanți nu vei găsi care au înlăturat războiul prin mijloace demne de admirat, care au preferat să copleșească pe dușmani prin servicii decît prin arme. Unii au ținut chiar să cedeze puterea mai degrabă decît să recurgă la Marte[56]. Iar noi, falșii creștini, nu scăpăm nici un prilej de război.

Războinicii păgîni, înainte de a recurge la arme, se întîlneau și discutau. La romani, după ce se încercau toate mijloacele de înțelegere, era trimis un fețial cu pater patratus și se îndeplineau anumite ceremonii: se urmărea, cu alte cuvinte, o tărăgănare, care să temperize nebunia războiului.

Dar chiar și după ce erau îndeplinite aceste formalități, nu era îngăduit să se angajeze lupta cu dușmanul decît la un anumit semnal. Iar acesta se dădea în așa fel, încît soldatul nu știa cînd urma să fie dat. Dar însuși semnalul o dată dat, nu era îngăduit cuiva nici să urmărească, nici să lovească pe dușman, chiar dacă se afla în tabără, dacă nu era legat prin jurămînt militar. Aceasta era atît de adevărat, încît Cato cel Bătrîn sfătuia într-o scrisoare pe fiul său, care zăbovea în tabără, să se întoarcă la Roma sau, dacă preferă să rămînă în armată, să ceară permisiune comandantului ca să i se îngăduie să dea piept cu dușmanul[57]. Mai mult, așa cum semnalul de război nu dădea putință de a se lupta decît celor legați prin jurămînt, tot astfel semnalul prin care se suna retragerea lua tuturor posibilitatea de a mai ucide. Așa se explică de ce Cyrus laudă pe un soldat,

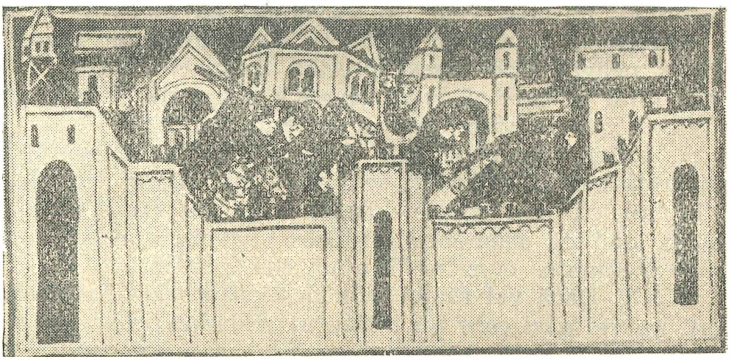

Papa binecuvîntînd pe luptători
Miniatură din sec. XIV

care în momentul cînd, cu sabia ridicată, era pe punctul de a ucide un dușman, îndată ce a auzit că se sună retragerea, l-a cruțat[58]. Aceste dispoziții urmăreau un anumit scop: acela ca nimeni să nu creadă că îi este îngăduit să omoare un om dacă nu-l împinge la aceasta nevoia.

XXXI. Acum însă între creștini este socotit bărbat brav acela care, ieșindu-i întîmplător în cale, într-o pădure, un om aparținînd neamului cu care neamul său se află în stare de război, îl ucide — deși acesta era neînarmat, dar era încărcat de bani, și nu punea la cale nici un război, ci, dimpotrivă, căuta să fugă undeva, pentru a scăpa de război — iar după ce l-a ucis, îl jefuiește, pentru ca apoi să-l îngroape.

Și se numesc soldați aceia care, în speranța unui cîștig neînsemnat, se avîntă la luptă de bunăvoie și luptă în ambele tabere, ca niște gladiatori, frați buni împotriva fraților lor, deși sînt supuși autorității aceluiași principe. Și cînd se întorc acasă, după astfel de bătălii, aceștia povestesc, ca niște adevărați soldați, isprăvile lor, și nu sînt mai degrabă pedepsiți ca niște tîlhari, trădători de patrie și dezertori ai principelui lor.

Bancherul Iacob Fugger
Miniatură din sec. XVI

Pe un călău îl detestăm, pentru că, fiind plătit pentru aceasta, gîtuie, potrivit cu o hotărîre legală, pe vinovații condamnați. Iar cei care, lăsîndu-și părinți, soții și copii, aleargă la război de bunăvoie, nu pentru că sînt plătiți, ci urmărind să fie angajați în vederea unui măcel nelegiuit, sînt, cînd se întorc acasă, mai felicitați

decît dacă n-ar fi plecat nicăieri. Ei cred că din aceste nelegiuiri s-au ales cu o oarecare noblețe.

Cel care a furat o haină este un infam. Dar cel care, plecînd la armată, apoi în tot timpul serviciului militar și la întoarcerea de la oaste, a jefuit pe atîția nevinovați, este pus între cetățenii cinstiți. Iar acela dintre soldați care s-a purtat cel mai crud este socotit demn să fie comandant în cel mai apropiat război.

XXXII. Într-un cuvînt, dacă luăm în considerare vechea disciplină militară, oastea creștină este o bandă de tîlhari nu o oaste. Iar dacă comparăm pe monarhii creștini cu cei păgîni, cu cît mai urîtă apare cauza noastră!

Aceia, în afară de glorie, nu mai urmăreau nimic. Mulțumirea lor era să facă mai înfloritoare provinciile pe care le subjugaseră prin război, civilizînd, prin mijloace pașnice, popoare primitive, care trăiau în felul fiarelor, fără scriere, fără legi. Regiuni necivilizate, le făceau populate, prin construirea de orașe; pe cele puțin apărate, le întăreau cu poduri, cu porturi, cu diguri și, prin mii de astfel de avantaje, ajutau viața oamenilor, ca apoi să le convină situația de învinși. Mai mult, chiar în mijlocul războaielor, cîte nu ni s-au transmis de la ei, fie ca maxime pline de înțelepciune, fie ca fapte realizate cu măsură[59].

Dimpotrivă, faptele de război ale creștinilor sînt prea respingătoare și prea sălbatice, ca să poată fi amintite aici. Cu alte cuvinte, tocmai ceea ce era mai rău la ei și numai aceasta imităm, ba chiar depășim.

[. . . . . .]

XXXV. În această privință, se pun în față subtilități talmudice: „Soldatului plătit îi este îngăduit să poarte război, tot așa cum îi este îngăduit măcelarului să-și asorteze carnea, cum îi cere meseria sa: unul a învățat doar să căsăpească animale, altul oameni. De asemenea, este îngăduit cetățenilor să ia parte la război, însă numai la un război drept". Drept este socotit însă orice război, declarat de orice principe, n-are importanță cui și în ce mod.

„Preoților și monahilor — se zice — nu le este îngăduit să mînuiască arma, le este însă îngăduit să ia parte la război și să fie în fruntea lui". „Nu este permis — se mai spune — a purta război din spirit de răzbunare, din dorința de dreptate însă da". Dar cui nu i se pare dreaptă cauza sa?

[. . . . . .]

XXXVI. Cu asemenea prea strălucite învățături alimentăm lăcomia principilor și li le oferim, pentru a le satisface ambițiile; ca și cum ar exista primejdia ca lumea să scape cîndva de războaie, căutăm să justificăm războiul cu învățăturile lui Christos și, ca și cum ne-am teme ca, nu cumva, să se potolească lăcomia oamenilor de a strînge averi, facem pe Christos garantul unei astfel de porniri, denaturînd, în acest scop, vorbele sale.

[. . . . . .]

Cel care propovăduiește cu tărie împotriva războiului este bănuit de erezie[60]; în schimb, aceia care diluează tăria doctrinei evanghelice cu astfel de învățături care oferă principilor prilejul de a satisface patimile sînt ortodocși și doctori ai pietății creștine. Doctorul cu adevărat creștin nu aprobă însă niciodată războiul; poate, în unele împrejurări, îl îngăduie, dar fără voie, și cu durere.

[. . . . . .]

Biserica catolică și războiul. XXXVIII. Ni se mai pun în față unii papi romani, care ar fi fost instigatori la război și, în același timp, sprijinitori ai lui[61] Ni se mai pun apoi în față învățături ale părinților bisericești, în care se pare că războiul este aprobat[62]. Sînt, este drept, și astfel de exemple, dar la cei mai noi, de cînd influența lui Christos a slăbit, și încă sînt foarte puține, în timp ce nenumărate sînt, la scriitorii cu sfințenie recunoscută, învățăturile care dezaprobă războiul.

Pentru ce ne vin atunci în minte aceste excepții? Pentru ce ne întoarcem ochii de la Christos spre oameni și preferăm să urmăm pilde nesigure, în loc de ceea ce este în afară de orice îndoială?

Mai întîi, papii de la Roma au fost şi ei oameni. Apoi, se poate întîmpla să fi fost nebuni sau răi[63]. Cu toate acestea, nici chiar la ei nu vei găsi că a fost aprobat acest fel de războaie în care noi ne angajăm, fără întrerupere; ceea ce aş putea să dovedesc cu probe foarte clare, dacă nu m-aş feri să zăbovesc prea mult în această digresiune.

[. . . . . .]

Cine cîştigă şi cine pierde în război. „Dar este îngăduit — se zice — a supune la cazne un răufăcător; este îngăduit deci a pedepsi şi o cetate prin război.“ Ceea ce s-ar putea răspunde la aceasta cere o dezvoltare prea mare, pentru a se putea cuprinde într-o simplă replică. Voi spune deci numai că totuşi este o deosebire, anume că cel dovedit vinovat la judecată îşi primeşte pedeapsa după legi, pe cînd în război, fiecare din părţi face vinovată pe cealaltă. Apoi, în primul caz, răul se întoarce numai asupra celui vinovat, iar tuturor celorlalţi le foloseşte numai ca exemplu; în al doilea caz însă, cea mai mare parte a relelor se revarsă asupra acelora care sînt cel mai puţin vinovaţi, adică asupra ţăranilor, asupra bătrînilor, asupra mamelor, asupra copiilor, asupra fetelor.

Iar dacă, din lucrul cel mai rău dintre toate, se întîmplă să se obţină ceva folositor, acesta revine, în întregime, cîtorva bandiţi nelegiuiţi: soldaţilor mercenari, jefuitorilor de meserie, cîtorva pe care întîmplarea i-a făcut comandanţi şi prin uneltirea cărora, tocmai pentru aceasta, a fost aţîţat războiul şi pentru care niciodată nu stau lucrurile mai bine, decît în naufragiul total al statului. Acolo, nu este cruţat unul, pentru a se obţine mîntuirea tuturor; aici, dimpotrivă, pentru ca să ne răzbunăm pe cîţiva sau, poate, chiar pe unul singur, nenorocim, cu cruzime, atîtea mii de oameni, care nu merită aceasta.

Este deci de preferat să rămînă nepedepsită fapta cîtorva, decît, în timp ce reclamăm o pedeapsă nesigură pentru unul sau altul, tîrîm într-o primejdie sigură şi pe ai noştri şi pe nişte duşmani, căci aşa îi numim, ve-

cini cu noi și nevinovați. Este mai bine să rămînă o rană, căreia nu-i mai poți găsi leacul fără o gravă primejdie pentru corpul întreg.

XXXIX. Iar dacă cineva susține că nu este drept să nu-și primească pedeapsa acela care a greșit, îi răspund că este cu mult mai nedrept ca atîtea mii de nevinovați să fie tîrîți, fără nici un motiv, în cele mai mari nenorociri. Cu toate acestea, în vremea noastră, vedem că aproape orice război se naște nu știu din ce drepturi și tratate egoiste între principi, cînd, pentru revendicarea vreunui orășel oarecare, se pune în primejdie întreg imperiul. Apoi, însuși acest orășel, care a fost revendicat cu atîta sînge, sau îl revînd din nou sau îl donează[64].

Cît valorează așa-zisul drept istoric. XL. Dar ar spune cineva: „așadar vrei ca principii să nu-și caute dreptul lor". Știu că nu este treaba celor asemenea mie să discute prea liber despre treburile principilor. Dar chiar dacă aceasta n-ar prezenta nici o primejdie, ea ar reclama o dezvoltare mai mare decît poate fi cazul aici. Voi spune deci numai atît: dacă orice motiv va părea potrivit pentru a întreprinde un război, apoi, ținînd seama de numeroasele vicisitudini și schimbări ale lucrurilor omenești, nimeni nu va putea duce lipsă de un astfel de motiv.

Ce neam n-a fost, niciodată, alungat sau n-a alungat pe altul din locuințele sale? De cîte ori, n-au avut loc migrații, dintr-un loc într-altul? De cîte ori, ici și colo, nu s-au transferat imperii, fie printr-o întîmplare, fie prin tratate? Ar urma de aici ca patavinii[65] să reclame, astăzi, pămîntul troian[66], pe motivul că Antenor[67] a fost, odinioară, troian. Ar urma, de asemenea, ca locuitorii de azi ai Romei să reclame Spania și Africa, pe motivul că aceste provincii au fost, cîndva, ale romanilor.

Numim proprietate cea ce este numai administrație. Nu ai, apoi, același drept față de oameni, liberi din natură, și față de animale. Iar însuși acest drept pe care îl ai ți l-a dat asentimentul poporului. Dar, dacă

nu mă înşel, acela care a acordat are dreptul să şi ia înapoi.

Ia seama ce lucru neînsemnat este în joc. Disputa nu este dacă cutare sau cutare cetate să asculte de un principe bun şi nu să slujească unui tiran, ci să se hotărască pentru titlul lui Ferdinand sau al lui Sigismund[68]; ori dacă să plătească impozit lui Filip sau lui Ludovic[69]. Acesta este acel faimos drept, pentru care lumea întreagă este amestecată în războaie şi măceluri.

Este posibilă o pace cu concesii reciproce. XLI. Dar fie: valoreze cît vrei acest drept. Să presupunem, cu alte cuvinte, că nu există nici o deosebire între un ogor privat şi o cetate, între turme cumpărate cu banii tăi şi oameni, nu numai liberi, ci şi creştini. Este totuşi de datoria unui om cu scaun la cap să cîntărească dacă merită să fie urmărit acest drept cu preţul unor nenorociri atît de mari pentru ai săi.

Dacă nu poţi să arăţi un suflet de principe, dovedeşte, cel puţin, unul de negustor. Acesta nu precupeţeşte nici o cheltuială, dacă îşi dă seama că ea nu poate fi evitată decît cu preţul unor sacrificii şi mai grele, şi socoteşte ca un cîştig, ceea ce a terminat cu bine cu o pagubă neînsemnată. Imită, în momentele critice ale statului, măcar acea pildă din viaţa privată, despre care se pomeneşte peste tot următoarea poveste, nu lipsită de spirit.

„Două rude oarecare nu se prea înţelegeau cu privire la împărţirea averii. Cum nici unul dintre ei nu voia să cedeze celuilalt, era clar, pentru oricine, că se va ajunge la judecată şi că neînţelegerea nu se va putea termina decît prin hotărîre judecătorească. Se căutară deci avocaţi, se pregătiră dosarele. Afacerea era pe mîna juriştilor.

Odată ajunşi în faţa judecătorilor şi procesul angajat, a început să se dezbată pricina, adică războiul declarat. Atunci, unul dintre ei, privind lucrurile mai serios, se adresează adversarului său, chemîndu-l la o parte, cu aceste cuvinte: «Mai întîi, nu prea este frumos ca aceia pe care i-a unit natura, averea să-i des-

parte. Apoi, sfîrșitul procesului este nesigur, nu mai puțin decît al unui război. Începutul este în puterea noastră, sfîrșitul însă nu. Toată pricina este pentru o sută de monede de aur. Îndoitul acestei sume se cheltuiește cu notarii, cu procurorii, cu avocații, cu juriștii, cu judecătorii, cu prietenii judecătorilor, dacă recurgem la legi. Va trebui să fim prevenitori cu ei, să-i adulăm, să le facem daruri; aceasta, ca să nu mai pomenesc grijile și necazurile legate de atîtea ploconeli și alergări, pentru ca, chiar dacă voi învinge, să fie, totuși, mai mare paguba, decît cîștigul.

Pentru ce nu ne înțelegem mai bine între noi, decît cu acești bandiți, și nu împărțim între noi averea ce urmează a fi cheltuită prostește cu ei? Cedează deci jumătate din dreptul tău, iar eu voi ceda tot atîta dintr-al meu. În felul acesta, vom cîștiga, pe de o parte prietenia noastră, altfel supusă pieirii; pe de altă parte, vom scăpa de un necaz atît de mare. Iar dacă refuzi să cedezi ceva, las la aprecierea ta întreaga afacere. Prefer ca această avere să fie în mîna unui prieten, decît în mîna acestor bandiți nesățioși. Voi fi realizat, cu prisosință, un mare cîștig, dacă, pe de o parte, îmi voi fi păstrat reputația, iar pe de altă parte, voi fi păstrat un prieten; în plus, voi fi scăpat de atîtea plictiseli»[70].

Adversarul a fost mișcat și de adevărul celor spuse și de mărinimia rudei sale. Afacerea s-a aranjat, astfel, între ei, spre marea supărare a avocaților și a judecătorilor, acești corbi lacomi, de care ei își bătuseră joc"[71].

Străduiește-te, așadar, să imiți, într-un lucru cu mult mai primejdios, măcar înțelepciunea acestora. Și să nu ai în vedere numai lucrul pe care vrei să-l obții, ci și cu cîtă pierdere de bunuri, cu cîte primejdii, cu cîte dezastre, vei reuși să-l obții.

XLII. Dar, dacă, cîntărite fiind de o parte și de alta, ca într-o balanță, avantajele și dezavantajele, descoperi că este cu mult de preferat o pace nedreaptă decît un război drept, de ce preferi să încerci zarul lui Marte?

Căci cine, dacă nu este nebun, va pescui cu o undiță de aur[72]?

Dacă vezi, că e mult mai multă cheltuială, decît cîștig, chiar în cazul cînd toate se sfîrșesc cu bine, nu este de preferat a ceda ceva din dreptul tău, decît să plătești puținul avantaj cu nenorociri atît de fără număr?

Prefer să fie al oricui titlul, dacă este ca el să fie revendicat de mine cu prețul a atîta sînge creștin. Acela, oricine ar fi el, îl deține deja de mulți ani. Este obișnuit cu frînele, este cunoscut de ai săi, se achită bine de sarcina de principe și, deodată, să se ridice cineva, care, descoperind vreun titlu în anale sau în documente rău păstrate, să răstoarne cu susul în jos starea bine echilibrată a lucrurilor! Mai ales cînd vedem că în treburile muritorilor nimic nu rămîne la locul său, ci se ridică sau se coboară, după jocul soartei, întocmai ca într-o maree.

Ce rost are, atunci, a revendica, cu atîta tapaj, ceea ce, în curînd, indiferent din ce motiv, va trece în alte mîini?

În sfîrșit, dacă creștinii nu pot disprețui aceste lucruri mărunte, de ce este numaidecît nevoie ca ele să fie smulse cu armele? Lumea are doar atîția gravi și eruditi episcopi, atîția venerabili preoți, atîția nobili încărcați de ani și înțelepți printr-o practică îndelungată a lucrurilor, atîtea parlamente, atîtea senate, nu degeaba create de strămoșii noștri. Pentru ce nu sînt potolite, mai degrabă, prin arbitrajul lor, gîlcevile copilărești ale unor astfel de principi?

Credința nu se impune cu sabia. XLIII. Dar și mai respectabil este limbajul acelora care pretextează apărarea bisericii, ca și cum biserica n-ar fi în realitate poporul sau ca și cum toată demnitatea bisericii ar sta în bogățiile preoților sau ca și cum biserica s-ar fi născut, dezvoltat și consolidat din războaie și măceluri și nu, mai degrabă, din sacrificii, toleranță și dispreț de viață.

Mie, la drept vorbind, nu mi se pare că trebuie pînă într-atîta aprobat nici chiar acel război pe care îl tot punem la cale împotriva turcilor. Prost stau, desigur, lucrurile cu religia creștină, dacă siguranța ei depinde de astfel de întâriri. Și nu este de așteptat ca din astfel de elemente să se nască buni creștini.

[. . . . . .]

Astăzi însă, aceia care se fălesc ca locțiitori și urmași ai lui Petru, principele bisericii, cum și ai celorlalți apostoli, își pun, de cele mai multe ori, întreaga lor încredere în mijloace omenești. Iar acei neînduplecați propovăduitori ai adevăratei religii își duc viața în orașe bogate și pierdute în lux, unde mai degrabă se corup ei înșiși, decît să facă pe alții mai buni, și unde sînt din belșug pastori, care să învețe poporul, cum și preoți, care să cînte laudă lui dumnezeu. Se învîrtesc pe la curțile principilor, unde nu voi relata aici ce fac. O, de n-ar fi ceva mai rău decît un cîine în baie![73]. Aleargă cu gura căscată după testamente, vînează profituri, se fac instrumentele tiraniei principilor și, ca să nu pară că nu fac nimic, cenzurează textele greșite, suspecte, scandaloase, ireverențioase, eretice, schismatice[74].

[. . . . . .]

XLVI. Acordul va fi mai ușor în puține cuvinte și înțelegerea va dura mai ușor, dacă, în cele mai multe probleme, fiecare va fi liber să rămînă la părerea sa, cu condiția să fie înlăturată lupta.

Există apoi principi care provoacă războaie fără vreun alt motiv decît acela de a-și exercita, în felul acesta, față de supușii lor, mai liber, autoritatea lor tiranică. Căci, în timp de pace, autoritatea senatului, puterea magistraților, tăria legilor — sînt tot atîtea piedici, care nu îngăduie principelui să facă tot ce-i place; dimpotrivă, războiul odată început, toată conducerea supremă a statului este încredințată bunului plac al cîtorva, desemnați după capriciul principelui, prin înlăturarea celor neagreați. Impozitele sînt mai excesive ca oricînd. Ce mai contează mulțimea? Abia acum simt

principii că sînt cu adevărat stăpîni absoluți. Între timp, conducătorii se înțeleg între ei, pe seama bietului popor, ros pînă în măduva oaselor. Cu o astfel de mentalitate, este oare de închipuit că ei vor lăsa să le scape ușor vreun prilej de a face război?

Dar despre toate aceste lucruri se va afla cu mult mai pe larg, cînd voi da la lumină cartea, pe care am intitulat-o *Antipolemus* și pe care am adresat-o, mai de mult, pe cînd trăiam la Roma, papei de la Roma, Iulius II[75], pe vremea cînd se discuta despre pornirea unui război împotriva veneților. Acest fapt este, firește, de plîns, dar nu trebuie să-l dezmințim.

Nebunie sau răutate? XLIX. Dacă cineva va scruta lucrurile mai de aproape, va descoperi această realitate, mai degrabă demnă de plîns decît de combătut, anume că aproape toate războaiele creștinilor iau naștere sau din nebunie sau din răutate.

Unii principi — tineri și lipsiți de experiență[76] — aținați la aceasta de relele exemple ale istoriei strămoșești, pe care niște nebuni le-au dat la iveală din documente stupide, instigați apoi de sfaturile lingușitorilor, împinși de juriști și de teologi, cu aprobarea sau consimțămîntul episcopilor, poate chiar la cererea lor, pornesc la război, mai degrabă din nesăbuință decît din răutate, și abia dintr-o atît de mare calamitate a întregii omeniri învață că războiul este lucrul de care trebuie să fugim cu orice preț.

Pe alții îi împinge la război o ură ascunsă, pe alții ambiția, pe alții sălbăticia sufletului. Deoarece nici Iliada noastră nu conține ceva nou, în afară de mîniile popoarelor și ale regilor nebuni.

Nici chiar de minuni n-am fi lipsiți, dacă totuși gloria lui Christos ar cere-o.

Pretexte și realitate în purtarea războiului. L. Și după toate acestea, boala noastră o mascăm sub tot felul de pretexte onorabile. Rîvnesc, în fapt, bogățiile turcilor, pun însă în față apărarea religiei; mă las călăuzit de ura mea, dar pretextez dreptul bisericii. Sînt sclavul ambiției, mă las tîrît de mînie, sînt dus de o patimă

sălbatică și nestăpînită, invoc însă tratate rupte, prietenii violate, nu știu ce promisiune de căsătorie nerespectată sau ceva asemănător.

Este uimitor de spus, dar tocmai ceea ce urmăresc nu obțin și, în timp ce se feresc prostește de cutare sau cutare rău, cad în altul sau în același, însă mult mai agravat. Căci, dacă sînt atrași de glorie, nu mai puțin măreț este a păstra decît a pierde o cetate, ba chiar este cu mult mai frumos s-o construiești, decît s-o dărîmi.

Apoi, chiar dacă este vorba de un război victorios, ce părticică de glorie va reveni principelui? De unde revendică, pentru sine, o bună parte din ea poporul, cu ai cărui bani isprava a fost făcută? Căci o parte și mai mare o revendică ca de obicei soldatul străin și mercenarul, o parte remarcabilă — comandanții. Dar cea mai mare parte o revendică hazardul, care, ca în orice treabă, tot așa și în război, are un foarte mare rol.

LI. Dacă sentimentul mîndriei te împinge la război, vezi, rogu-te, cît de prost îți faci socotelile în felul acesta. Căci, în timp ce nu vrei să cedezi nimic unui singur, să zicem, principe vecin, poate chiar rudă, care cîndva ți-o fi făcut vreun serviciu, cu cît mai umilitor te înjosești, cînd ceri ajutor străinilor și, ceea ce este încă mai nedemn, unor oameni — firește dacă trebuie să numim oameni astfel de fiare — mînjiți de tot felul de crime; cînd faci făgăduieli, adulezi și flatezi pe niște scelerați, pe niște ucigași și tîlhari (căci războiul cu de-al de ăștia se poartă în primul rînd). Și, în timp ce te străduiești să fii cît mai crud față de un semen al tău, ești silit tu însuți să fii sclavul drojdiei celei mai infecte a muritorilor; în timp ce te pregătești să alungi din locuința sa pe un vecin, trebuie să primești în locuința ta zoile cele mai infecte ale oamenilor de nimic.

N-ai încredere într-o rudă, dar te dai pe tine însuți pe mîna unei gloate înarmate. Cu cît mai la adăpost te-ar fi putut pune buna înțelegere!

Dacă ești atras de cîștig, fă-ți bine socoteala. Înțeleg să-ți placă războiul, dacă n-ai vedea că numai cu prețul

unor mari cheltuieli se poate obține un cîștig nu numai cu mult mai mic, dar și nesigur. Iar dacă ai în vedere binele statului, află că pe nici o cale nu pier mai repede și mai groaznic statele, decît prin război. Înainte de a-l începe, deja ai adus patriei pagubă mult mai mare decît folosul pe care i-l vei aduce ca învingător. Ruinezi averile cetățenilor, umpli casele îndoliate de jale și totul de tîlhari, hoți și desfrînați. Căci aceste epave le scoate la suprafață războiul. Și, în timp ce înainte puteai să te folosești de întreaga Franță, acum te excluzi singur din multe ținuturi[77].

Dacă iubești cu adevărat pe ai tăi, de ce nu-ți vin în minte acestea? De ce să arunc această tinerime, în floarea vîrstei, în atîtea nenorociri? De ce să văduvesc atîtea soții de soții lor, atîția copii de părinții lor? De ce să capăt nu știu ce titlu sau ce drept echivoc cu sîngele alor mei?

Am văzut, odată războiul început sub pretextul apărării bisericii, cum preoții sînt jefuiți, prin dese dijmuiri așa cum n-ar fi putut s-o facă, cu mai multă dușmănie, nici un dușman.

Cu alte cuvinte, în timp ce fugim prostește de prăpastie, ne precipităm singuri în ea. Nu putem să suportăm nici cea mai mică jignire, dar ne lăsăm copleșiți de cele mai mari insulte. În timp ce ne este rușine să părem supuși unui principe, ajungem supușii oamenilor celor mai de rînd. În timp ce căutăm, neprevăzători, libertatea, ne încurcăm în lanțurile celei mai grele sclavii. Urmărind un mic cîștig, ne prăbușim, pe noi și ai noștri, sub povara unor pagube imense.

[. . . . . .]

JELUIREA PĂCII
ALUNGATĂ ȘI LOVITĂ DIN TOATE PĂRȚILE

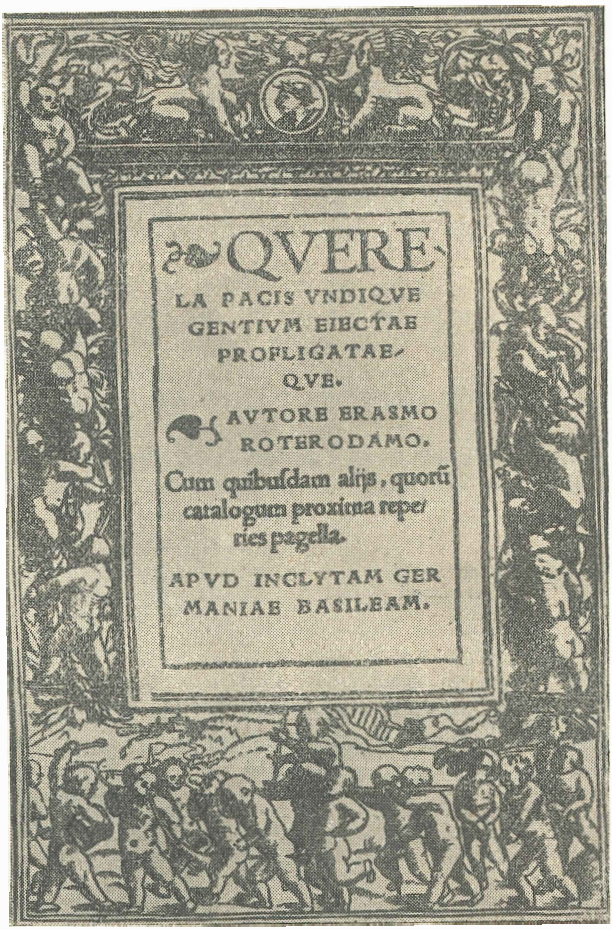

Coperta ediției din 1517

ERASMUS DIN ROTTERDAM CĂTRE FILIP DE BURGUNDIA, EPISCOP DE UTRECHT

Erasmus din Rotterdam urează sănătate lui Filip, prea ilustrul primat de Utrecht

Te-aș felicita, venerabile primat Filip[78]*, — ilustru nu mai puțin prin calitățile tale personale, decît prin blazonul unor mari strămoși —, pentru înalta demnitate la care ai fost înălțat, dacă n-aș ști prea bine că ai primit-o fără voia ta și că ai fost constrîns la aceasta cu greutate, de autoritatea prea bunului și prea marelui principe Carol*[79]*, față de a cărui afecțiune nu erai doar omul care să rămînă dator. Dar însuși acest fapt ne întărește speranța că te vei achita cu cinste de sarcina primită, dacă ne amintim că Platon*[80]*, cu a sa gîndire atît de aleasă și cu adevărat divină, nu socotește potriviți pentru a conduce un stat decît pe aceia care sînt tîrîți la aceasta fără voia lor.*

Încrederea mea în tine crește însă și mai mult, ori de cîte ori îmi vine în minte și ilustrul tău frate, căruia îi urmezi în această demnitate, și părintele venerabil, din care vă trageți amîndoi.

Căci fratele tău David[81]*, bărbat pe cît de erudit, pe atît de înțelept, cu atîta cinste a deținut acest loc, timp de foarte mulți ani, încît, prin calitățile sale deosebite, a adăugat cea mai mare strălucire și demnitate chiar unei sarcini și așa foarte împunătoare. Mare și demn de admirat în multe privințe, el a fost folositor statului mai ales prin aceea că nu socotea nimic mai de preț decît pacea universală, imitînd, și în această*

direcție, pe părintele vostru, Filip, ducele Burgundiei[82], *un mare bărbat în toate privințele, cunoscut totuși mai ales prin politica sa pacifică, grație căreia și-a cîștigat dreptul la recunoștința veșnică a oamenilor. Acesta va trebui să fie, mai ales, imitat de tine, pentru ca să fii demn nu numai ca un fiu de tatăl său, ci ca un Filip de un Filip.*

Înțelepciunea ta te face să înțelegi prea bine ce așteaptă tot poporul de la tine. Porți pe umeri o întreită povară: mai întîi, exemplul tatălui și al fratelui tău, apoi fatalitatea acestor vremuri triste, care — ce să mai lungesc vorba — ne tîrăsc, pe neseminte, spre război. Am văzut doar noi înșine, de curînd, cum unii, mai periculoși pentru prieteni decît pentru dușmani, n-au lăsat nimic neîncercat, pentru a nu se pune niciodată capăt războaielor; cum, în schimb, alții, care doresc din tot sufletul binele statului și al principelui, ne-au făcut cu greu să ne dăm seama că pacea cu Franța, totdeauna de dorit, este, în aceste vremuri, și necesară.

Indignarea față de această stare de lucruri m-a împins să scriu jeluirea păcii, alungată de pretutindeni, pentru ca, în felul acesta sau să răzbun sau să potolesc mult îndreptățita durere a sufletului meu.

Acest opuscul ți-l dedic ție, ca omagiu datorat unui nou episcop, pentru ca excelența ta să apere cu mai multă rîvnă pacea, obținută nu importă cum, căci nu pot lăsa să se uite cîte eforturi ne-a costat.

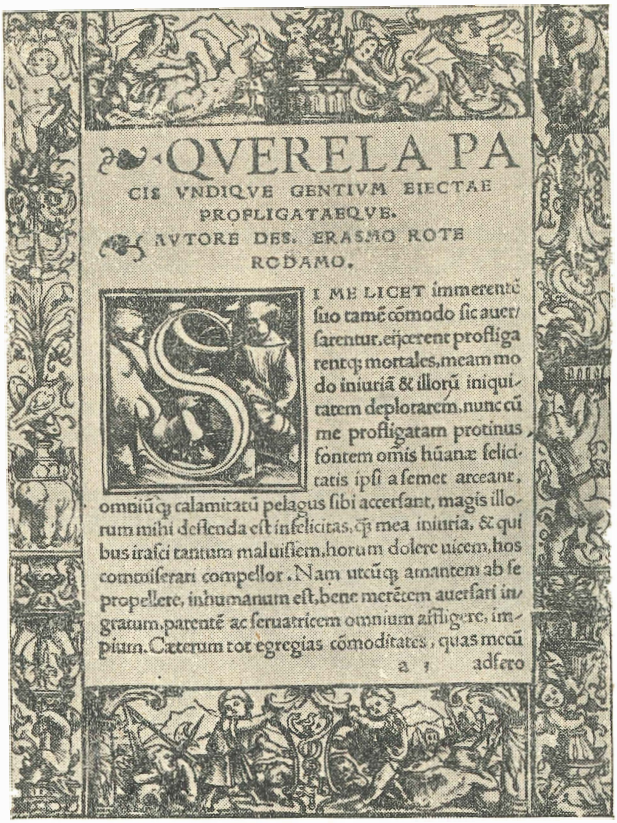

QVERELA PA

CIS VNDIQVE GENTIVM EIECTAE PROFLIGATAEQVE.

AVTORE DES. ERASMO ROTE RODAMO.

SI ME LICET immerentē suo tamē cōmodo sic auer/ sarentur, eijcerent profliga rentq; mortales, meam mo do iniuriā & illorū iniqui/ tatem deplorarem, nunc cū me profligatam protinus fontem omis hūanæ felici/ tatis ipsi a semet arceant, omniūq; calamitatū pelagus sibi accersant, magis illo/ rum mihi deflenda est infelicitas, cp̄ mea iniuria, & qui bus irasci tantum maluissem, horum dolere uicem, hos commiserari compellor. Nam utcūq; amantem ab se propellere, inhumanum est, bene meritem auersari in/ gratum, parentē ac seruatricem omnium affligere, im/ pium. Cæterum tot egregias cōmoditates, quas mecū

a 1 adfero

Prima pagină a ediției din 1517

Trista soartă a oamenilor, care fug de pace. I. Dacă oamenii ar fugi de mine, m-ar alunga și m-ar lovi, fie și pe nedrept, dar spre folosul lor, m-aș plînge numai de jignirea ce mi se aduce și de purtarea lor nedreaptă; dar pentru că, alungîndu-mă pe mine, ei se lipsesc de izvorul întregii fericiri omenești și atrag asupra lor șuvoiul tuturor nenorocirilor, trebuie să deplîng mai degrabă nefericirea lor decît jignirea mea și, deși aș fi preferat să mă supăr pe ei, sînt silită să sufăr împreună cu ei și să-mi fie milă de ei.

Căci a respinge de la tine pe cel care, oricum, te iubește, este o lipsă de omenie; dar a fugi de cel care îți face bine este ingratitudine, iar a lovi pe mama și ocrotitoarea tuturor — o nelegiuire. Mai mult, a respinge atîtea foloase alese, pe care le aduc cu mine numai și numai pentru ei, și a căuta în locul lor, în mod deliberat, Lerna îngrozitoare a tuturor nenorocirilor, nu vi se pare de domeniul celei mai mari nebunii?

Este normal să te înfurii pe niște nelegiuiți, dar pe cei apucați de astfel de nebunie ce poți face altceva decît să-i deplîngi? Și să-i deplîngi tocmai pentru că ei înșiși nu se deplîng, și sînt cu atît mai nefericiți, cu cît nu-și dau seama de nefericirea lor. Căci a-ți cunoaște gravitatea bolii este, oricum, un pas spre însănătoșire.

II. Dacă eu, Pacea atît de lăudată, și de zei și de oameni, sînt, într-adevăr, izvorul, mama, hrănitoarea, binefăcătoarea și păzitoarea tuturor bunurilor care există în cer sau pe pămînt; dacă fără mine nu propășește

nicăieri nimic, nu este nimic sigur, nimic curat sau sfînt, nimic plăcut oamenilor sau agreat de cei de sus; dacă, în opoziție cu toate acestea, orice război este, fără nici o îndoială, pretutindeni în natură, izvorul tuturor relelor, dacă prin acțiunea nefastă a acestuia se vestejește brusc ceea ce era înfloritor, se risipesc cele agonisite cu trudă, se clatină cele trainic așezate, pier cele bine întocmite, iar cele dulci devin amare; în sfîrșit, dacă el este un lucru pînă într-atît lipsit de sfințenie, încît este flagelul cel mai îngrozitor al oricărei credințe și religii, și dacă nimic nu este mai funest decît el pentru oameni, nimic mai urît de cei de sus, atunci rogu-te, pe dumnezeu cel nemuritor, cine ar putea să creadă că acești nebuni sînt oameni, cine ar putea să creadă că există o fărîmă de minte sănătoasă în cei care, cu prețul atîtor sacrificii, atîtor strădanii și eforturi, cu atîtea manevre, griji și primejdii, se străduiesc să mă alunge, cu toate calitățile amintite, și ar vrea să cumpere așa de scump atîtea nenorociri?

III. Dacă m-ar disprețui în felul acesta niște fiare, aș suporta mai ușor aceasta, iar jignirea ce mi s-ar arunca aș pune-o pe seama naturii, care le-a dat o fire sălbatică; dacă aș fi urîtă de niște animale lipsite de rațiune, aș atribui aceasta neștiinței lor, ținînd seama că acestora le-a fost refuzată acea facultate sufletească, singura cu care ar putea să vadă foloasele mele. Dar — o, scandal și monstruozitate nemaipomenite! — o singură ființă dotată cu rațiune și capabilă de gînduri divine a produs natura, numai pe aceasta a făcut-o pentru înțelegere și armonie și, cu toate acestea, la oricare din fiarele sălbatice, la oricare din animalele lipsite de rațiune s-ar găsi pentru mine un loc mai degrabă decît la oameni.

Armonia din natură... IV. De altfel, deși mișcarea atîtor lumi cerești nu este aceeași, după cum nu este aceeași nici forța lor motrice, totuși pentru toate acestea există, de atîtea veacuri, anumite legi comune. Forțele antagoniste ale elementelor păstrează adică, printr-un echilibru constant între ele, pacea veșnică, ba chiar,

în mijlocul unei discordii atît de mari, o întăresc prin armonie și legături reciproce.

De asemenea, în corpurile viețuitoarelor, cîtă armonie nedezmințită a membrelor, ce admirabil pusă la punct apărare reciprocă! Căci ce poate fi mai deosebit decît corpul și sufletul? Și totuși, cu cîtă strînsă necesitate le-a unit pe amîndouă natura ne-o arată, fără tăgadă, însăși disocierea lor, pînă într-atît viața nu este nimic altceva decît o unire a corpului cu sufletul, după cum sănătatea nu este decît un echilibru între toate funcțiile corpului.

Viețuitoarele lipsite de rațiune își duc viața, fiecare în felul lor, în mod organizat[83] și în armonie. Elefanții trăiesc în cirezi, porcii și oile pasc în turme, cocorii și stăncuțele zboară în cîrduri, berzele — modele de solidaritate — își au adunările lor deliberative, delfinii se susțin unii pe alții cu servicii reciproce. Este cunoscută apoi organizarea atît de armonioasă a furnicilor și albinelor[84].

Dar pentru ce stări să vorbesc despre animale, care, deși sînt lipsite de rațiune, nu sînt totuși lipsite de simțire, cînd și la arbori și la ierburi poți să găsești legături de prietenie? Unele rămîn chiar fără rod, dacă nu le cuplezi cu altele. Vița îmbrățișează ulmul, piersicul iubește vița. Pînă într-atît chiar cele lipsite de simțire par, totuși, a simți binefacerile păcii!

Dar și acestea, deși nu posedă facultatea de a simți, sînt totuși, pentru că au viață, foarte apropiate de cele cu simțire. Ce este însă atît de lipsit de simțire ca pietrele? Și totuși, se poate spune că și ele au simțul păcii și al înțelegerii. Dovadă magnetul, care atrage fierul și, odată atras, îl păstrează.

Ce să mai vorbesc despre buna înțelegere care există chiar între fiarele cele mai sălbatice? Cruzimea leilor nu se manifestă între lei. Mistrețul nu amenință cu dintele său ucigător pe un alt mistreț. Între rîs și rîs există pace. Șarpele nu se năpustește asupra altui șarpe, iar buna înțelegere dintre lupi a devenit chiar proverbială. Voi adăuga ceva, în aparență, și mai surprinzător:

înseşi spiritele nelegiuite, prin uneltirile cărora s-a rupt, pentru prima oară, şi se rupe şi astăzi, armonia dintre cer şi oameni, au totuşi între ele, un pact şi îşi apără, în bună înţelegere, această formă de tiranie a lor.

...În opoziţie cu discordia dintre oameni. V. Numai pe oameni, cărora le-ar sta cel mai bine buna înţelegere şi care au, în primul rînd, nevoie de ea, natura, aşa de puternică şi de eficace în alte privinţe, nu-i leagă, educaţia nu-i uneşte, atîtea foloase rezultate din buna înţelegere nu-i adună la un loc, în sfîrşit, nici chiar sentimentul şi experienţa atîtor nenorociri nu-i fac să revină la dragoste reciprocă.

Înfăţişarea le este comună tuturor, graiul le este acelaşi şi, în timp ce toate celelalte specii de animale se deosebesc între ele mai ales prin forma corpului, numai omului i-a fost dată facultatea de a gîndi, pe care o au toţi oamenii ca un bun comun, dar n-o au comună cu nici una din celelalte vieţuitoare. Numai lui, de asemenea, i-a fost dat graiul, cel mai de seamă mijlocitor al prieteniilor.

În toţi oamenii au fost sădiţi germenii ştiinţei şi virtuţii, o fire blîndă şi paşnică, făcută pentru afecţiune reciprocă, gata a-şi găsi plăcerea în a fi iubiţi şi fericirea în a face bine altora. Afară, bineînţeles, de cazul că cineva, pervertit de pasiuni anormale, ca de farmecele Circei, a decăzut din condiţia umană în aceea de fiară. De aici provine, fără îndoială, faptul că poporul numeşte omenesc tot ceea ce ţine de afecţiune reciprocă. În sfîrşit, natura i-a mai dat omului lacrimile, dovada unei firi îndurătoare, pentru ca, dacă a intervenit cumva vreo jignire şi vreun norişor a umbrit seninătatea prieteniei, repede să se revină la bunele sentimente.

Foloasele bunei înţelegeri şi ale cooperării. VI. Iată pe cîte căi ne-a învăţat natura buna înţelegere. Şi totuşi, nemulţumindu-se cu aceste atracţii ale păcii, ea a voit ca prietenia să-i fie omului nu numai plăcută, ci şi necesară. Pentru aceasta, atît calităţile trupeşti cît şi cele sufleteşti au fost în aşa fel împărţite, ca nimeni

să nu fie pînă într-atîta dotat cu toate încît să n-aibă niciodată nevoie de serviciul chiar al unora mai umili decît el, şi nici n-au fost acordate tuturor aceleaşi calităţi şi nici în măsură egală, pentru ca această inegalitate să fie compensată prin legături reciproce de prietenie.

În fiecare regiune, se produc apoi tot alte bunuri, pentru ca nevoia însăşi să îndemne la relaţii reciproce. Celorlalte vieţuitoare natura le-a dat arme naturale de apărare şi mijloace de protecţie, cu care să se apere. Numai pe om l-a făcut neînarmat şi slab şi, ca atare, lipsit de apărare altfel decît prin cooperare şi ajutorare reciprocă.

VII. Cetăţile le-a creat nevoia şi tot nevoia a recomandant asocierea între ele[85], pentru a se putea respinge, cu puteri unite, atacurile fiarelor şi ale tîlharilor. Pînă într-atît nu este nimic în cele omeneşti care să-şi fie suficient sie însuşi! Speţa umană ar fi pierit chiar de la începuturile vieţii, dacă, o dată apărută, n-ar fi perpetuat-o legătura conjugală. Omul nici nu s-ar naşte, sau, abia născut ar pieri şi şi-ar da viaţa chiar în pragul vieţii, dacă n-ar veni în ajutorul micuţului mîna prietenească a moaşelor, dacă n-ar interveni dragostea prietenească a doicilor. Mai mult, în acest scop, natura a sădit acele foarte puternice scîntei ale dragostei părinteşti, pentru ca părinţii să iubească chiar ceea ce n-au văzut încă. La aceasta a adăugat dragostea corespunzătoare a copiilor faţă de părinţi, pentru ca slăbiciunea acelora să fie, la rîndul ei, susţinută de ajutorul acestora, creîndu-se astfel acel sentiment socotit de toţi, în mod egal, demn de laudă, dar atît de potrivit numit numai de greci αντιπελάργωσις*.

Se adaugă apoi legăturile de neam şi de rudenie. La unii se adaugă în plus potrivirea de caracter, de înclinări, de înfăţişare, ceea ce constituie cel mai sigur mijlocitor al bunei înţelegeri; la mulţi o oarecare afinitate secretă a sufletelor şi acel minunat impuls spre dra-

* ἀντιπελάργωσις — pietate filială[86].

goste reciprocă, pe care cei vechi, plini de admirație, îl atribuiau divinității.

Ravagiile războiului. VIII. Iată în cîte chipuri ne-a propovăduit natura pacea și concordia, iată prin cîte atracții ne cheamă la ea, atrăgîndu-ne prin atîtea fire și constrîngîndu-ne prin atîtea lucruri. Și, după toate acestea, ce Erinie atît de pornită pe rău — rupînd, desfăcînd și sfărîmînd toate acestea — a sădit în sufletele omenești nebunia neostoită a războiului?

Dacă obișnuința n-ar șterge mai întîi uimirea, apoi însăși conștiința răului, cine ar putea crede că sînt dotați cu minte omenească aceia care se luptă, se ciocnesc, se învălmășesc între ei, în atît de nesfîrșite neînțelegeri, dispute și războaie? Pînă la urmă, din cauza jafurilor, a vărsărilor de sînge, a incendiilor și a ruinelor, toate — sacre și profane — se amestecă și nu există tratate atît de sfinte care să-i oprească pe cei porniți nebunește pe panta unei distrugeri reciproce.

[. . . . . .]

Pacea, în căutarea unui adăpost . . . X. Cînd aud cuvîntul om, alerg imediat la el, ca la o ființă făcută special pentru mine, plină de încredere că acolo voi putea găsi liniște. Cînd aud pe acela de creștin, zbor și mai mult spre acest blazon, cu speranța că la el, cu siguranță, voi trona ca la mine acasă.

Dar și aici — mi-e rușine și silă s-o spun — tribunalele, palatele, senatele, templele — toate vuiesc de pretutindeni de dispute, ca nicăieri, în așa măsură, la păgîni. Pînă într-atît încît, deși o bună parte din nenorocirea oamenilor o constituie gloata avocaților, totuși chiar și aceasta este prea mică și neîndestulătoare față de valurile de împricinați.

Zăresc o cetate și, pe loc, se naște speranța că o înțelegere trebuie să existe, măcar între aceia pe care îi cuprind aceleași întărituri, îi conduc aceleași legi și, purtați, ca să spunem așa, de o singură navă, îi ține la un loc o primejdie comună. Dar vai, nenorocita de mine, cît de viciat de neînțelegeri găsesc și aici totul! Pînă

într-atît încît abia de poți afla vreo casă în care să fie vreun loc pentru mine, măcar pentru o zi.

... se adresează în zadar principilor... XI. Las la o parte poporul de rînd, care, întocmai ca marea, este purtat de pasiunile sale, și mă îndrept către curțile principilor, ca spre un port. La ei — îmi zic — va fi, desigur, un loc pentru pace. Ei sînt doar, pentru a putea fi sufletul mulțumii și ochiul poporului, mai înțelepți decît acesta. Apoi, ei conduc în numele aceluia care este învățătorul și principele concordiei, de către care am fost încredințată tuturor, dar mai ales acestora.

Și, într-adevăr, totul este aici promițător. Văd salutări reciproce, pline de amabilitate, îmbrățișări prietenești, banchete pline de veselie, și celelalte forme de politețe. Dar o, ce oroare, n-am putut observa la ei nici o umbră măcar de adevărată înțelegere. Totul este spoială și înșelăciune, totul este viciat de tabere declarate sau de disensiuni și rivalități ascunse. Într-un cuvînt, este clar că nu la ei este locașul păcii, ci, mai degrabă, izvorul și originea tuturor războaielor.

... învățaților... XII. Încotro să mă mai îndrept, nenorocita de mine, după ce de atîtea ori am fost înșelată în speranțele mele? Dar poate principii sînt mai degrabă mari decît învățați, sînt conduși mai degrabă de patimi decît de o dreaptă judecată a minții. Mă voi refugia deci în societățile de învățați. Literatura face oameni, filozofia mai mult decît oameni, iar teologia face zei. La aceștia îmi va fi dat să mă odihnesc, după atîtea peregrinări.

Dar vai, iată și aici alt fel de război, e drept mai puțin sîngeros, dar, totuși, nu mai puțin nebunesc. Școală cu școală este în opoziție și, ca și cum adevărul s-ar schimba odată cu locul, unele axiome nu străbat marea, altele nu trec Alpii, altele nu răzbesc peste Rin[87]. Mai mult, în aceeași academie logicianul este în război cu retorul, teologul este în dezacord cu jurisconsultul.

Dar chiar în același fel de profesiune, scotistul[88] se luptă cu tomistul,[89] nominalistul cu realistul[90], platonicianul cu peripateticianul[91]. Lucrurile merg pînă acolo,

încît aceştia nu se înţeleg nici chiar asupra celor mai mici probleme şi foarte adesea se războiesc, cu cea mai mare înverşunare, pentru lînă de capră[92]. În focul luptei, se trece cu uşurinţă de la argumente la insulte, de la insulte la violenţe, iar dacă lupta nu se duce cu pumnale şi lănci, ei se înţeapă totuşi cu peniţe muiate în venin, sfîşiindu-se reciproc pe hîrtia cea mai fină şi năpustindu-se unul asupra reputaţiei celuilalt cu vîrful otrăvit al limbii sale.

... *preoţilor* ... XIII. Încotro să mă întorc acum, după atîtea decepţii? Ce-mi mai rămîne afară de singura ancoră — ca să zicem aşa — sacră, adică religia? Deşi profesarea ei este comună tuturor creştinilor, totuşi, în mod special o profesează, prin nume, prin cult, prin ceremonii, aceia care se recomandă obişnuit cu titlul de preoţi.

Şi într-adevăr, privindu-i de departe, totul mă face să sper că mi-am găsit, în sfîşit, limanul. Îmbrăcămintea albă — culoarea mea — îmi surîde încurajator, văd cruci, simboluri ale păcii, aud numele atît de dulce de frate, dovada dragostei nepreţuite, aud urări de pace, pline de făgăduitoare perspective, remarc comunitatea tuturor lucrurilor: un sobor bine închegat, acelaşi templu, aceleaşi legi, adunarea zilnică la un loc. Cine să creadă că aici nu va fi loc pentru pace?

Dar, ce ruşine, aproape nicăieri nu există înţelegere între sobor şi episcopul său! Asta încă ar fi puţin lucru dacă ei înşişi n-ar fi împărţiţi în tabere. Cîţi sînt preoţii care să nu aibă vreun diferend cu un alt preot? Pavel spune că socoteşte de neîngăduit ca un creştin să aibă vreun litigiu cu un alt creştin şi ca un preot să fie în proces cu un alt preot sau un episcop cu un alt episcop.

Dar şi acestora le va găsi, poate, cineva o scuză, ca unora care, printr-o obişnuinţă deja îndelungată, au trecut aproape în rîndul profanilor, după ce au început să posede aceleaşi bunuri ca şi ei. De acord. Folosească-se deci şi ei de dreptul de proprietate, pe care şi-l revendică pe baza — ca să zicem aşa — a prescripţiei[93].

... ordinelor călugăreşti... XIV. Rămîne totuşi o categorie de oameni, care sînt atît de legaţi de religie, încît, chiar dacă ar dori-o n-ar putea să se desfacă de ea, mai mult decît, firește, o broască ţestoasă de casa sa. Aş putea deci să sper că la ei va fi loc pentru mine, dacă speranţa, de atîtea ori înşelată, nu m-ar fi învăţat să nu mai am absolut nici o speranţă.

Şi totuşi, ca să nu las nimic neîncercat, voi face şi această încercare. Vrei să ştii rezultatul? De la nimeni n-am sărit mai repede înapoi. Căci ce puteam să sper, acolo unde religia nu se înţelege cu religia? Cîte ordine, tot atîtea partide. Dominicanii[94] nu se înţeleg cu minoriţii[95], benedectinii[96], cu bernardinii. Atîtea nume, atîtea culte, atîtea ceremonii diferite, numai din dorinţa ca să nu fie absolut nimic la fel. Fiecăruia nu-i plac decît regulile sale, condamnîndu-le şi urîndu-le pe ale altora. Mai mult, chiar şi acelaşi ordin este împăţit în partide: observanţii urmăresc pe coleţi, şi unii şi alţii a treia tabără, care îşi are numele de la cuvîntul adunare[97], deşi nici gînd să se adune la un loc.

Pacea nu există nici la schit... XV. Decepţionată de toate acestea, cum era de aşteptat, mă gîndeam să mă retrag la vreun schit, care să fie cu adevărat liniştit. Cu regret trebuie s-o spun — o, de n-ar fi prea adevărat! — n-am găsit pînă acum nici unul care să nu fie infectat de uri şi de certuri interioare.

Ar fi o ruşine să enumăr pentru ce fleacuri şi bagatele provoacă atîtea lupte nişte bărbaţi bătrîni, venerabili prin barba şi sutana lor, în plus, după cum îşi par ei înşişi, grozav de eruditi şi de sfinţi.

... nici la familiile modeste... XVI. Îmi surîdea o oarecare speranţă, că mi se va da un loc undeva printre atîtea familii modeste. Căci ce nu promit o casă comună, o avere comună, un pat comun, copii comuni? În sfîşit, dreptul reciproc al corpurilor însele, încît ai crede că ai de-a face mai degrabă cu un singur om contopit din doi, decît cu doi oameni separaţi.

Dar şi aici s-a strecurat prea cunoscuta şi prea scelerata Eris[98] şi a separat — prin neînţelegeri sufleteşti — pe cei legaţi prin atîtea legături.

Şi totuşi, tot printre aceştia se găseşte mai degrabă un loc, decît printre aceia care proclamă, prin atîtea titluri, semne şi ceremonii, o dragoste necondiţionată. ... *nici chiar în acelaşi suflet* ... XVII. În sfîrşit, am început să doresc a mi se da un loc cel puţin în sufletul unuia singur. Nici acest lucru n-a fost însă cu putinţă. Căci şi acelaşi om se luptă cu el însuşi. Raţiunea se luptă cu sentimentele şi, pe deasupra, un sentiment se ciocneşte cu un alt sentiment, aşa încît, în timp ce dragostea cheamă într-o parte, patima trage în alta. Apoi altceva îndeamnă pofta, altceva mînia, altceva ambiţia, altceva lăcomia.

[. . . . . .]

Nepotrivirea dintre doctrina şi practica creştină faţă de pace. XXVII. Toată literatura creştină, fie că citeşti Vechiul sau Noul Testament, nu proclamă nimic altceva decît pace şi armonie; iar toată viaţa creştinilor nu este altceva decît un şir nesfîrşit de războaie. Ce înseamnă oare această sălbăticie mai mult decît sălbatică, cu neputinţă de învins sau de domolit prin nici un fel de mijloace?

Este, în sfîrşit, cazul ca creştinii sau să înceteze a se lăuda cu acest nume sau să traducă în fapt, prin înţelegere, învăţătura lui Christos. Pînă cînd viaţa lor va fi în contradicţie cu numele lor?

Însemnaţi-vă cît vreţi locuinţele şi îmbrăcămintea cu semnul crucii, Christos nu va recunoaşte ca simbol decît pe acela pe care el l-a recomandat, adică simbolul înţelegerii.

[. . . . . .]

XXXI. „Nenorocirile îi unesc pînă şi pe cei răi" — spune un proverb. Numai pe creştini nu-i uneşte nici binele, nici răul. Ce este mai delicat decît viaţa omenească, ce este mai scurt? La cîte boli, la cîte nenorociri nu este ea supusă? Şi cu toate acestea, deşi este copleşită, în mod firesc, de mai multe nenorociri decît

poate suporta, cea mai mare parte a nenorocirilor şi le provoacă nebuneşte oamenii înşişi.

Atîta orbire stăpîneşte sufletele omeneşti, încît nu văd nimic din toate acestea, iar oamenii procedează cu atîta nesăbuinţă, încît rup, taie şi sfărîmă toate legăturile şi cu natura, şi cu Christos. Pretutindeni numai războaie, fără nici o măsură şi fără nici o limită. Se ciocneşte neam cu neam, cetate cu cetate, partidă cu partidă, principe cu principe, şi, din cauza fie a nebuniei, fie a ambiţiei a doi omuleţi, care sînt sortiţi curînd pieirii, ca nişte lucruri trecătoare, se răstoarnă omenirea cu susul în jos.

Cauzele războaielor actuale. XXXII. Să lăsăm la o parte tragediile vechilor războaie şi să reamintim numai cele petrecute de zece ani încoace. La ce popoare nu se dau lupte crîncene, pe uscat şi pe apă? Ce ţinut n-a fost îmbibat cu sînge de creştin? Ce rîu, ce mare n-a fost mînjită cu sînge omenesc?

Şi — ce ruşine! — creştinii se luptă mai fără cruţare decît iudeii, decît păgînii şi decît fiarele. Toate războaiele, pe care iudeii le-au dus împotriva celor de alt neam, creştinii ar trebui să le ducă împotriva viciilor. În fapt, ei se împacă cu viciile şi duc război cu oamenii.

Şi, oricum, pe iudei îi îndemna la luptă un comandament divin[99] în timp ce pe creştini, dacă dăm la o parte pretextele şi privim realitatea în faţă, îi mînă ca pe nişte apucaţi numai ambiţia, îi mînă numai mînia, cel mai rău sfătuitor, îi atrage numai pofta, niciodată satisfăcută, de avere. Mai mult, iudeii aveau diferende aproape numai cu străinii, pe cînd creştinii sînt în alianţă cu turcii, dar se războiesc între ei.

XXXIII. Şi pe tiranii păgîni îi aţîţa, de obicei, la război setea de glorie; totuşi ei supuneau popoarele barbare şi sălbatice în aşa fel, încît înfrîngerea devenea un bine, iar învingătorul se străduia să fie de folos celor învinşi.

Aceştia îşi dădeau osteneala ca victoria să fie, pe cît cu putinţă, fără vărsare de sînge, aşa încît răsplata

învingătorului să fie o faimă binemeritată, iar pentru cei învinși bunătatea învingătorului să fie o mîngîiere.

În schimb, mi-e rușine să amintesc pentru ce pricini dezonorante și ușuratice împing lumea la război principii creștini. Unul a descoperit sau a inventat nu știu ce drept perimat și învechit[100], ca și cum ar avea, cu adevărat, o atît de mare importanță cine conduce țara, firește dacă este efectiv avut în vedere binele public. Altul pune în față nu știu ce omisiune într-un tratat cu o sută de paragrafe. Un al treilea este pornit împotriva altuia, din motive personale: o logodnică luată sau o glumă spusă prea liber.

Dar — lucru și mai scandalos — sînt unii principi care, cu o perfidie de tirani, simțind că prin înțelegerea din sînul poporului puterea lor slăbește, iar prin neînțelegere, dimpotrivă, se întărește, ajută pe atîțători la război, pentru ca, în felul acesta, pe de o parte, să dezbine pe cei uniți, iar pe de altă parte, să jefuiască mai în voie nefericitul popor, ca niște nelegiuiți ce sînt, care se hrănesc din nenorocirile poporului și care, în timp de pace, nu prea au ce face la conducerea statului.

XXXIV. Ce nebunie infernală a putut strecura în sufletul creștinilor acest venin? De la cine au învățat cinstitorii lui Christos această tiranie pe care n-au cunoscut-o nici un Dionysius,[101] nici un Mezentius,[102] nici un Phalaris?[103] Niște fiare, mai degrabă decît oameni, și cunoscuți numai prin tirania lor! Nicăieri de acord decît pentru a face rău; niciodată uniți, decît pentru a-și oprima statele. Iar isprava lor o socotesc o faptă creștinească, îndrăznind să se apropie de sfintele locașuri și de sfintele altare, mînjiți de sus pînă jos de sînge omenesc. O, calamități ale popoarelor, bune de alungat în cele mai îndepărtate insule!

XXXV. Dacă creștinii sînt mădularele unui singur corp, de ce nu se bucură fiecare de fericirea celuilalt? Astăzi pare un motiv aproape legitim de a dezlănțui un război, dacă regatul vecin e ceva mai înfloritor decît celelalte. Căci, dacă este să spunem adevărul, ce altceva a împins și împinge încă și astăzi pe atît de mulți

să se năpustească cu armele împotriva regatului Franței, dacă nu faptul că el este cu mult cel mai înfloritor dintre toate?

[. . . . . .]

Modul sălbatic de a duce războaiele. XXXVI. Ce să mai spun că, în ducerea acestor lupte, sînt întrecute în sălbăticie pînă și fiarele.

De altfel, nu toate animalele se războiesc, iar lupta dintre fiare nu există decît între specii diferite, așa cum am mai spus-o, dar trebuie s-o repet mereu, pentru a pătrunde bine în mințile oamenilor. Vipera nu mușcă o altă viperă și nici un rîs nu sfîșie un alt rîs. Dar chiar cînd se luptă între ele, animalele se luptă cu arme naturale. Pe ele, doar natura le-a făcut înarmate, pe cînd pe oameni i-a creat neînarmați.

Dar, o dumnezeule nemuritor, cu ce arme i-a înarmat, în schimb, pe oameni mînia! Cu ce mașini infernale se năpustesc creștinii împotriva altor creștini! Căci cine ar putea crede că bombardele sînt o invenție a omului?

Apoi animalele nu se aruncă spre o pieire reciprocă în coloane atît de compacte. Căci cine a văzut vreodată zece lei luptîndu-se cu zece tauri? În schimb, de cîte ori douăzeci de mii de creștini nu se războiesc cu tot atîția alți creștini? Atît de mult zel pun să facă rău și să verse sînge de frate!

În sfîrșit, animalele nu fac, de obicei, război decît atunci cînd le împinge la desperare fie foamea, fie grija de odraslele lor. Pentru creștini însă, ce jignire este prea mică, pentru a nu părea o pricină potrivită de război?

Dacă acestea le-ar face gloata, s-ar putea pretexta ignoranța ei. Dacă le-ar face niște tineri, s-ar putea aduce ca scuză lipsa de experiență a vîrstei. Dacă le-ar face niște neinițiați, monstruozitatea faptei ar fi atenuată de calitatea persoanelor. În realitate însă, vedem că sămînța războaielor este aruncată, de cele mai multe ori, tocmai de aceia prin sfatul și autoritatea cărora s-ar cădea să se potolească agitația poporului.

Gloata disprețuită și obscură clădește orașe strălucite, pe cele clădite le administrează organizat și, administrîndu-le, le îmbogățește. Asupra lor năvălesc însă satrapii și, ca niște trîntori, sustrag ceea ce s-a obținut cu strădania altora, iar ceea ce s-a adunat cu greu de mulțime este risipit cu ușurință de cîțiva, năruindu-se, cu cea mai mare sălbăticie, ceea ce s-a realizat în mod cinstit[104].

Biserica și războiul. XXXVII. Dacă nu-și mai amintește de războaiele vechi, să recheme în amintire oricine războaiele purtate în ultimii doisprezece ani. Să cîntărească pricinile lor și va afla că toate au fost întreprinse în folosul principilor, dar au fost purtate spre marea nenorocire a poporului, deși ele nu aveau nici cea mai mică legătură cu interesele poporului.

Mai mult, ceea ce altădată, la păgîni, era rușinos, adică — cum spune poetul — părul alb să poarte coif, este considerat la creștini un lucru demn de laudă. Era ceva rușinos, pentru Naso, un soldat bătrîn, pentru creștini însă un războinic septuagenar este ceva măreț.

Ceva mai mult, nu se rușinează de acest lucru nici preoții, pe care, altădată, chiar în acea sîngeroasă și neîmblînzită lege a lui Moise[105], dumnezeu nu i-a voit mînjiți de vreo pată de sînge; nu se rușinează teologii, dascălii vieții creștine; nu se rușinează profesorii acestei religii perfecte; nu se rușinează episcopii; nu se rușinează cardinalii și vicarii lui Christos — nimeni dintre aceștia nu se rușinează să fie autori și aținători ai acestei calamități, atît de mult detestată de Christos.

Cum se poate însă împăca mitra cu coiful? Ce poate fi comun între cîrjă și sabie? Între evanghelie și scut? Ce poate fi comun între a saluta poporul cu urare de pace și a aținta lumea la luptele cele mai crîncene? A proclama din gură pacea, iar în realitate a dezlănțui războiul?

Este posibil ca cu aceeași gură, cu care predici pe Christos, făcătorul de pace, să lauzi și războiul? Cu aceeași trîmbiță să cînți și pe dumnezeu și pe satana?

Cum se poate ca în predica ta pioasă, să aţîţi, înveşmîntat în sutană, la omor poporul simplu, care aşteaptă din gura ta învăţătura evangheliei? Este cu putinţă ca tu, care ocupi locul apostolilor, să propovăduieşti învăţături opuse preceptelor apostolilor?

Nu te temi oare că cele ce s-au spus despre vestitorii lui Christos — *„Ce frumoase sînt picioarele celor care anunţă pacea, celor care binevestesc şi care aduc mîntuirea"* — se vor întoarce în contrarul lor — „Ce mîrşavă este limba preoţilor care îndeamnă la război, care aţîţă la rele, care îndeamnă la dezastre!"

XXXVIII. La romani, pioşi chiar în impietatea lor, cel care îşi făcea intrarea în demnitatea de mare preot declara, potrivit obiceiului, sub prestare de jurămînt, că-şi va păstra mîinile neîntinate de orice pată de sînge şi că, nici chiar rănit, nu va căuta să se răzbune. Iar Titus Vespasianus, cunoscutul împărat păgîn, şi-a păstrat cu atîta credinţă acest jurămînt, încît şi-a atras lauda unui scriitor păgîn[106]. Dar — o, ruşine dispărută cu totul din viaţa oamenilor! — la creştini preoţii consacraţi lui dumnezeu şi aceia care se socotesc şi mai sfinţi decît aceştia, adică monahii, aţîţă la măceluri şi distrugeri.

Din trîmbiţa evangheliei ei fac trîmbiţa lui Marte, uită de starea lor, se agită în toate părţile, făcînd şi îndurînd totul, numai şi numai să provoace războaie. Prin ei, de asemenea, sînt aţîţaţi la luptă principi[107] — care altfel ar fi avut de gînd poate să stea liniştiţi —, cînd mai degrabă era de aşteptat ca, prin autoritatea lor, să fie domoliţi cei care nu se astîmpără.

Mai mult, ceea ce este şi mai monstruos, ei înşişi duc războaie şi încă pentru motive pe care le-au disprețuit şi filozofii păgîni, ca să nu mai vorbim de disprețul pentru ele atît de caracteristic şi specific bărbaţilor apostolici.

XXXIX. Cu puţini ani mai înainte, pe cînd lumea era tîrîtă spre război de o boală oarecum fatală[108], vestitori ai evangheliei, ca minoriţii şi dominicanii, intonau de la amvonul sfînt îndemnuri la luptă şi aţîţau

şi mai mult pe cei porniţi şi aşa spre nebunie războinică. În Anglia, ei aţîţau împotriva francezilor, în Franţa aţîţau împotriva englezilor.

Toţi instigau la război, în schimb la pace nu chema nimeni, în afară de unul sau doi, cărora le-a fost aproape fatal numai faptul că au pronunţat numele meu. Prea sfinţii prelaţi se agitau încoace şi încolo şi, uitînd şi de rangul şi de jurămîntul lor, agravau prin activitatea lor boala publică a omenirii, instigînd la grăbirea războiului, ici pe papa Iulius de la Roma, dincolo pe regi, ca şi cum aceştia nu erau şi aşa destul de apucaţi de nebunia războiului.

Ba încă această nebunie evidentă o mai ascundem sub tot felul de pretexte împunătoare, pervertind cu cea mai mare neruşinare, ca să nu spun în mod criminal, legile strămoşeşti, scrierile oamenilor evlavioşi, însăşi sfînta scriptură. Lucrurile au ajuns chiar pînă acolo că este o nebunie şi o impietate să deschizi gura împotriva războiului, dimpotrivă, a-l lăuda — singurul lucru care a fost lăudat de gura lui Christos. De asemenea, acela care recomandă lucrul cel mai sănătos de pe lume şi opreşte de la cel mai criminal dintre toate pare a se îngriji prea puţin de popor şi a fi prea puţin ataşat principelui.

XL. Slujitorii altarului merg pînă şi în tabere, iar în fruntea taberelor se află episcopi. Şi unii şi alţii, lăsînd în părăsire bisericile, se pun în slujba Bellonei. Mai mult, războiul creează preoţi, creează episcopi, creează cardinali, cărora titlul de legat de tabără li se pare demn de cele mai onorabile titluri şi de urmaşii apostolilor[109]. Şi nu este de mirare că aceia pe care i-a născut Marte nu respiră decît Marte.

Iar pentru ca răul să fie de nelecuit, nelegiuirea aceasta fără seamăn o îmbracă în haina pietăţii. Steagurile au cruce, soldaţii, lipsiţi de credinţă şi mînaţi spre măcel şi distrugere de cîţiva bani, poartă în frunte semnul crucii, iar ceea ce putea numai să oprească de la război este transformat în simbol al războiului.

[. . . . . .]

Toate scuzele sînt nesincere. XLIV. De multă vreme aud scuzele pe care le aduc oamenii, atît de inventivi cînd este vorba de propria lor nenorocire. Ei se plîng că sînt constrînşi şi tîriţi în război fără voia lor. Smulge însă masca asta, dă la o parte sulemeneala, scrutează-ţi propria conştiinţă şi vei descoperi că mînia, ambiţia, nebunia nu nevoia te-au adus aici. Se înţelege, dacă nu măsori nevoia după satisfacerea totală a propriilor tale pasiuni.

[. . . . . .]

Dacă orice jignire provoacă războaie, cine nu poate găsi, pînă la urmă, de ce să se plîngă? Între soţie şi bărbat se întîmplă uneori lucruri asupra cărora se cade a închide ochii, dacă nu vrei să se rupă buna înţelegere. Dar, dacă între principi se întîmplă ceva de acest fel, pentru ce este nevoie să se recurgă numaidecît la arme? Există doar legi, există oameni învăţaţi, există cinstiţi preoţi, există venerabili episcopi, prin sfatul sănătos al cărora, s-ar putea aplana conflictul. Pentru ce nu-i fac mai degrabă arbitri pe aceştia? Pentru că, oricît de nedrepţi s-ar nimeri, tot s-ar alege cu un rău mai mic decît dacă s-ar recurge la arme. Căci mai că nu există o pace atît de nedreaptă, încît să nu fie de preferat războiului, chiar celui mai drept.

XLV. Mai întîi, cîntăreşte separat ce cheltuieli reclamă şi ce foloase aduce războiul, şi-ţi vei da seama ce cîştig vei avea din acestea.

Este foarte mare autoritatea papei de la Roma; dar cînd popoarele, cînd principii se învălmăşesc în atîtea războaie nelegiuite — şi aceasta de cîţiva ani —, unde mai este autoritatea papilor, unde — puterea lor foarte apropiată de a lui Christos? Căci, fără îndoială, aici ar fi trebuit să-şi găsească ea expresia, se înţelege dacă ei înşişi nu sînt stăpîniţi de patimi asemănătoare.

Dar, lucru curios! Dacă papa îndeamnă la război, toată lumea se supune. Dacă însă tot el îndeamnă la pace, pentru ce nu i se dă aceeaşi ascultare? Dacă principii preferă pacea, pentru ce s-a dat aşa de repede ascultare lui Iulius[110], care aţîţa la război, iar lui Leon[111],

care îndeamnă la pace, abia de se găsesc cîţiva care să-i dea ascultare? Dacă însă autoritatea papei de la Roma este cu adevărat sacrosanctă, ar fi firesc ca ea să aibă cea mai mare tărie ori de cîte ori ea îndeamnă la ceea ce a învăţat în mod deosebit Christos.

De altfel, aceia pe care Iulius a putut să-i aţîţe la un război pustiitor, în timp ce prea sfîntul papă Leon n-a avut aceeaşi putere atunci cînd i-a chemat, în fel şi chip, la concordie creştină, mărturisesc ei înşişi că, sub haina bisericii, au slujit patimilor lor, ca să nu spun ceva mai rău.

Cum se poate obţine pacea. XLVI. Dacă vă este cu adevărat scîrbă de războaie, vă voi da un sfat, cu ajutorul căruia să puteţi menţine înţelegerea. O pace solidă nu constă în înrudiri, nici în tratate de alianţă dintre oameni, din care vedem că tocmai se nasc, în mod frecvent, războaie. Trebuie deci curăţate izvoarele înseşi de unde ţîşneşte acest rău, adică patimile perverse, care dau naştere acestor învrăjbiri.

Căci atîta timp cît fiecare este sclavul pasiunilor sale, statul este păgubit, fără ca fiecare să realizeze tocmai ce urmărea cu mijloace condamnabile.

Principii să fie înţelepţi, dar să fie înţelepţi în interesul poporului, nu în interesul lor personal. Să fie apoi cu adevărat înţelepţi, măsurînd măreţia lor, fericirea lor, bogăţia şi strălucirea lor cu ceea ce îi face cu adevărat mari şi puternici. Să aibă, cu alte cuvinte, faţă de stat, aceleaşi sentimente pe care le are un tată faţă de familia sa.

Un rege să se socotească mare, dacă domneşte peste oameni cît mai buni; fericit, dacă a făcut fericiţi pe ai săi; ilustru, dacă domneşte peste oameni cît mai liberi; bogat, dacă are un popor bogat; în plină prosperitate, dacă are cetăţi înfloritoare, într-o pace permanentă.

XLVII. La rîndul lor, nobilii şi dregătorii să imite pilda principelui, măsurînd totul după interesul statului, fiind siguri că, în felul acesta, îşi vor apăra mai bine şi propriile interese.

Un rege pătruns de astfel de sentimente va fi oare uşor înclinat să stoarcă de la ai săi bani, cu care să întreţină o oaste de mercenari? Îşi va reduce oare pe ai săi la foame, pentru a îmbogăţi pe cîţiva comandanţi fără scrupule? Cred că nu. El trebuie să-şi exercite puterea, avînd mereu în minte că domneşte ca om peste oameni, ca om liber peste oameni liberi, ca creştin peste creştini. La rîndul său, poporul să-i acorde respectul cuvenit, atîta timp cît el conduce spre binele public.

Un bun principe nu va pretinde nimic altceva. Cît priveşte pornirile rele ale celui rău, ele vor fi reprimate de înţelegerea dintre cetăţeni. Într-un cuvînt, şi dintr-o parte şi dintr-alta, să lipsească preocuparea de interesul personal.

Datoria conducătorilor. XLVIII. Cele mai multe onoruri să fie acordate acelora care împiedică războiul, care, prin comportarea şi sfatul lor, restabilesc pacea; în sfîrşit, aceluia care se străduieşte, prin toate mijloacele, nu să adune cea mai mare forţă de soldaţi şi de maşini de război, ci tocmai ca să nu mai fie nevoie de ele. O astfel de treabă prea frumoasă se zice că, între atîţia împăraţi, a conceput-o numai Diocleţian[112].

Iar dacă războiul nu poate fi evitat, el să fie purtat în aşa fel, încît toate nenorocirile să cadă pe capul acelora care l-au pricinuit. În fapt însă, principii duc război la adăpost, conducătorii de oşti se îmbogăţesc, iar partea cea mai mare a nenorocirilor se revarsă asupra ţăranilor, asupra gloatei, care n-are nimic de-a face cu războiul şi n-a contribuit cu nimic la izbucnirea lui.

Unde este atunci înţelepciunea principelui, dacă el nu se gîndeşte la acestea? Unde este inima principelui, dacă împinge cu atîta uşurinţă la astfel de situaţii?

Ar trebui apoi găsit un mijloc ca să nu se mai schimbe atît de des şi oarecum să se plimbe domniile, pentru că orice schimbare de acest fel aduce tulburări, iar tulburările — războaie. Acest lucru s-ar putea realiza cu uşurinţă, dacă odraslele regale s-ar căsători în cuprinsul statului respectiv, iar dacă vreuneia dintre ele îi va plă-

cea să se căsătorească într-un stat vecin, să i se taie dinainte speranţa oricărei succesiuni.

De asemenea, să nu se îngăduie unui principe să vîndă sau să înstrăineze vreo parte din stat, ca şi cum nişte cetăţi libere ar fi moşia sa particulară[113]. Căci oraşele peste care domneşte un rege sînt libere; supuse sînt numai acelea pe care le oprimă un tiran.

Astăzi însă, din cauza schimbărilor matrimoniale de acest fel, se întîmplă ca unul născut în Irlanda să ajungă, pe neaşteptate, să domnească peste indieni, sau acela care, pînă de curînd, domnea peste sirieni, să ajungă, dintr-o dată, rege al Britaniei[114]. Ba chiar se întîmplă ca nici una, nici alta din cele două ţări, să nu aibă, la un moment dat, principe. Căci, în timp ce pe una a părăsit-o, de cealaltă el nu este recunoscut, ceea ce nu este de mirare pentru un necunoscut, născut în altă lume.

Şi între timp, în vreme ce el caută să-şi creeze noul stat, să învingă rezistenţele şi să-l consolideze, îşi slăbeşte şi ruinează pe cel vechi. Ba, uneori, în timp ce se străduieşte să le cuprindă şi pe unul şi pe altul, le pierde pe amîndouă, ca unul care abia este în stare să administreze un singur stat.

XLIX. Să cadă deci odată de acord principii asupra ceea ce are de administrat fiecare şi, odată fixate hotarele statelor lor, să nu mai fie lărgite sau micşorate prin nici o înrudire, să nu mai fie anulate prin nici un tratat. În felul acesta, fiecare se va sili să facă partea sa cît mai frumoasă cu putinţă şi, îndreptîndu-şi toată străduania numai în această direcţie, îşi va da osteneala s-o lase fiilor săi cît mai plină de bogăţii. Şi, fără îndoială, în felul acesta se va ajunge ca, pretutindeni, totul să fie înfloritor.

De altfel, principii nu trebuie să se unească între ei, nici prin înrudiri, nici prin alianţe bine ticluite, ci printr-o prietenie sinceră şi curată, dar mai ales printr-o străduinţă egală şi comună de a contribui la binele omenirii. Apoi, unui principe să-i urmeze la tron sau ruda cea mai apropiată sau cel pe care hotărîrea poporului îl socoteşte cel mai potrivit pentru aceasta. Ceilalţi urmaşi

să se mulţumească a fi socotiţi printre fruntaşii de seamă ai ţării. Este ceva demn de un rege de a nu ţine seama de propriile sentimente şi a judeca totul după interesul public.

Pe lîngă acestea, principele să evite călătoriile lungi, ba chiar să nu vrea să treacă niciodată peste hotarele regatului său, aducîndu-şi aminte de zicala, verificată de aprobarea îndelungată a secolelor, că — fruntea este mai aproape decît ceafa[115].

Principele să se socotească apoi bogat, nu dacă a smuls ceva altuia, ci dacă a făcut să prospere propriile-i posesiuni. Iar cînd este vorba de război, să nu cheme la sfat oameni tineri, cărora le place războiul pentru că încă n-au cunoscut ce nenorociri aduce, şi nici pe aceia cărora le convine să fie tulburată liniştea publică şi chiar se hrănesc şi se îngraşă din dezastrele publice. Să cheme bătrîni înţelepţi şi integri, al căror devotament faţă de patrie a fost deja încercat.

În sfîrşit, să nu provoace, cu nechibzuinţă, după pofta unuia sau altuia, un război, care, odată început nu se termină uşor. Lucrul cel mai primejdios dintre toate nu trebuie să fie întreprins decît cu încuviinţarea întregului popor. Pricinile de război trebuie prevenite din timp. Trebuie să lăsăm la o parte unele pretenţii, căci bunăvoinţa atrage bunăvoinţă. Uneori pacea trebuie să fie chiar cumpărată. Dacă vei socoti însă bine ce distrugeri ar fi putut să aducă războiul şi cîţi cetăţeni scapi astfel de la pieire, vei găsi că ea a costat puţin, chiar dacă ai plătit mult. Aceasta, pentru că, în afară de sîngele cetăţenilor tăi, cu războiul trebuia să se cheltuiască mult mai mult. Dacă mai pui la socoteală şi atîtea nenorociri evitate, ca şi numeroasele bunuri păstrate, nu-ţi va părea rău de cheltuiala făcută.

Datoria slujitorilor bisericii. L. Pentru un moment, episcopii să-şi îndeplinească datoria lor, preoţii să fie cu adevărat preoţi, monahii să-şi aducă aminte de legămîntul lor, iar teologii să propovăduiască ceea ce este demn de Christos. Într-un cuvînt, toţi să se înţeleagă împotriva războiului, toţi să ridice glasurile împotriva

lui şi să proclame, să popularizeze, să impună pacea, în public şi în particular.

Iar dacă ei nu pot să impună ca să nu se recurgă la arme, cel puţin să nu aprobe şi să nu se facă părtaşi la aceasta iar pentru o faptă atît de criminală sau măcar condamnabilă, autorii înşişi să nu primească onoruri.

Pentru cei căzuţi în război, să fie destulă cinste dacă li se acordă un mormînt într-un loc profan. Iar dacă printre ei sînt şi unii buni, care, fără îndoială, sînt foarte puţini, aceştia nu vor fi lipsiţi, din această cauză, de cele cuvenite. Cei nelegiuiţi însă, care formează marea majoritate, vor fi mai puţin mîndri de ei înşişi, dacă li se va retrage această cinste.

LI. Vorbesc, firește, de acele războaie, pe care le poartă, în mod obişnuit, creştinii împotriva creştinilor. Căci nu gîndesc la fel despre acei care resping, cu un zel unic si plin de devotament, forţele barbarilor năvălitori, apărînd, cu primejdia vieţii lor, liniştea publică[116].

[. . . . . .]

În sfîrşit, pacea constă, în mare parte, în a dori din tot sufletul pacea. Căci cei cărora ea le este cu adevărat la inimă caută orice prilej de pace, trecînd cu vederea sau atenuînd tot ceea ce îi stă în cale, suportînd chiar foarte multe neplăceri, numai acest bun atît de mare să nu fie vătămat. Astăzi însă principii caută ei înşişi pricini de război, diminuînd sau ascunzînd ceea ce contribuie la buna înţelegere, exagerînd şi înveninînd, în schimb, ceea ce duce la război.

Pricini reale sau născocite de război. LII. Mi-e ruşine să spun din ce fleacuri de acest fel se dezlănţuie marile tragedii, din ce scînteie neînsemnată se nasc marile pîrjoluri. Tocmai atunci fiecăruia îi vine în minte tot şirul jignirilor, ba mai şi exagerează răul ce i s-a făcut. Dimpotrivă, o uitare profundă se aşterne peste toate serviciile făcute între timp, pentru ca să poţi jura că războiul îţi este impus.

Adesea, pricina care împinge lumea la război este o chestiune personală a principilor, deşi pricina pentru

care se întreprinde un război ar trebui să fie o chestiune mai mult decît publică. Mai mult, acolo unde nu există nici o pricină reală, se născocesc pricini de neînțelegere, abuzîndu-se de numele țărilor pentru alimentarea urilor. Iar această rătăcire a gloatei celei proaste o hrănesc nobilii, abuzînd de ea în folosul lor, o hrănesc chiar și unii preoți.

Englezul este dușman francezului, fără alt motiv decît că acesta este francez. Britanul este împotriva scoțianului și nu din altă pricină, decît că acesta este scoțian. Germanul este în rică cu francezul, iar spaniolul și cu unul și cu altul.

Vai ce răstălmăcire a lucrurilor! Un nume de țară, fără o semnificație deosebită, provoacă dezbinare între oameni. Pentru ce nu-i unesc mai degrabă atîtea și atîtea alte lucruri? Ca britan vrei răul francezului. Pentru ce nu vrei mai degrabă ca om binele altui om, ca creștin binele altui creștin? Pentru ce au la ei mai multă putere niște lucruri atît de neînsemnate, decît atîtea legături firești, decît atîtea legături ale lui Christos?

Dar nici chiar aceasta nu este de ajuns pentru sufletele lacome după cît mai multe războaie. În eforturile lor pline de răutate de a căuta prilejuri de neînțelegeri, ele împart însăși Franța, despărțind prin diferite denumiri artificiale ceea ce nu despart nici mările, nici adevăratele nume ale ținuturilor. În felul acesta, ei fac din francezi germani[117], numai și numai ca, din comunitatea de nume, să nu ia naștere cumva prietenie.

LIII. Dacă în procesele urîte, cum e cel de divorț, de pildă, judecătorul nici nu admite orice reclamație, nici nu primește orice mărturie, cum se face că, în chestiunea cea mai urîtă dintre toate, conducătorii de state admit orice pricină, oricît de neserioasă ar fi ea? Pentru ce nu se gîndesc, mai degrabă, la marele adevăr că, dacă numele de patrie unește pe oameni, lumea este patria comună a tuturor; că dacă rudenia de sînge dă naștere prieteniei, toți sîntem născuți din aceiași stră-

moşi; că dacă o locuinţă comună consolidează legăturile, biserica este o singură familie, comună tuturor deopotrivă.

Dacă iubeşti cu adevărat pacea, fă-ţi mai degrabă următoarea socoteală: „În această împrejurare, cutare mi-a făcut într-adevăr un rău. În alte împrejurări însă, deseori el mi-a făcut bine sau mi-a cauzat un rău numai din îndemnul altuia".

În sfîrşit, aşa cum la Homer cauzele neînţelegerii, care intervenise între Agamemnon şi Achille le aruncă asupra zeiţei Athena[118] cei care îndeamnă la neînţelegere, tot astfel, cele ce nu pot avea nici o scuză sînt imputate soartei sau — dacă vrei — vreunui geniu rău, asupra cărora este trecută ura de către oameni.

LIV. Pentru ce oare oamenii sînt mai inventivi cînd este vorba de propria lor pieire, decît atunci cînd este vorba de a-şi păstra fericirea? Pentru ce sînt ei mai iscusiţi la rău decît la bine?

Oamenii cît de cît înţelepţi, înainte de a întreprinde vreo treabă personală, cîntăresc, examinează şi cercetează totul cu atenţie. Cînd este însă vorba de război, ei se aruncă prosteşte şi cu ochii închişi, fără a ţine seama că, odată început, el nu mai poate fi oprit. Ba chiar, dintr-un război mic ia naştere altul foarte mare, dintr-unul singur, mai multe, dintr-unul nesîngeros, unul sîngeros. Cu atît mai mult atunci cînd această furtună nu atinge numai pe cîţiva, ci cuprinde în vîrtejul ei pe toţi deopotrivă!

Dar dacă gloata cîntăreşte prea puţin astfel de lucruri, este, fără îndoială, de datoria principelui şi a nobililor, să mediteze serios la ele. Este, apoi, de datoria preoţilor să le propage prin toate mijloacele, făcîndu-le să pătrundă, vrînd-nevrînd, în sufletele oamenilor. Pînă la urmă, tot fiind auziţi, glasul lor va găsi ascultare.

Foloasele păcii şi pagubele aduse de război. Doreşti război? Gîndeşte-te mai întîi bine ce este pacea şi ce este războiul, ce foloase aduce una şi ce pagube celă-

lalt şi după aceea apreciază dacă este convenabil să schimbi pacea cu războiul![119]

LV. Există oare vreun lucru mai demn de admiraţie decît un regat în plină prosperitate, cu oraşe solid construite, cu ogoare bine cultivate, cu o foarte bună legislaţie, cu artă şi ştiinţă înfloritoare, cu o viaţă plină de curăţenie? Ei bine, gîndeşte-te serios: „Toată această fericire va fi nimicită de mine, dacă pornesc războiul!"

Dimpotrivă, ai văzut vreodată oraşe în ruină, sate distruse, biserici pîrjolite, ogoare pustiite? Dacă acest spectacol ţi s-a părut — aşa cum este într-adevar — plin de jale, gîndeşte-te: „Acesta este fructul războiului!"

Dacă socoteşti o calamitate să introduci în ţara ta drojdia soldaţilor mercenari, să-i hrăneşti pe seama nenorocirii concetăţenilor tăi, să le slujeşti, să-i linguşeşti, mai mult, să te încredinţezi pe tine şi siguranţa ta bunului lor plac, gîndeşte-te că asta este în natura războiului. Dacă urăşti hoţia, ei bine, aceasta este şcoala războiului; dacă deteşti omorul, ia seama că acesta se învaţă în vreme de război.

Căci cum s-ar putea teme, în furia sa, să omoare un om, acela care, pentru o plată atît de neînsemnată, ucide atîţia oameni?

Dacă cea mai grozavă calamitate pentru un stat este dispreţul faţă de legi nu mai este nevoie să spunem că, în vreme de război, legile sînt reduse la tăcere. Dacă socoteşti mîrşav desfrîul, incestul şi alte fapte mai ruşinoase decît acestea, află că şcoala tuturor acestor nelegiuiri este războiul. Dacă izvorul tuturor relelor este lipsa de credinţă şi neglijarea religiei, e bine să ştii că şi religia şi credinţa se năruie cu totul în vîrtejul războiului.

Dacă eşti convins că un stat se află în situaţia cea mai rea atunci cînd puterea supremă o au în el cei mai răi, apoi, în vreme de război, domnesc tocmai cei mai nelegiuiţi, iar activitatea acelora pe care, în timp de pace, i-ai fi ţintuit pe cruce, în timp de război este de cea mai mare însemnătate.

Căci cine va conduce, pe căi ocolite, oştile mai bine decît un bandit experimentat? Cine va jefui casele sau va prăda templele cu mai mult curaj decît un spărgător de case şi un profanator de mesarie? Cine va lovi pe un duşman şi-i va smulge inima cu sabia cu mai multă ură decît un spadasin sau un asasin? Cine este mai nimerit pentru a pune foc oraşelor sau maşinilor de război decît un incendiator? Cine poate stăpîni mai bine valurile şi primejdiile mării decît un pirat încercat în numeroase prădăciuni? Într-un cuvînt, dacă vrei să vezi limpede ce lucru nelegiuit este războiul, uită-te prin cine este dus.

LVI. Dacă pentru un principe credincios nu trebuie să fie nimic mai sfînt decît bunăstarea supuşilor săi, el trebuie să urască în primul rînd războiul. Dacă fericirea unui principe constă în a domni părinteşte, el trebuie să iubească mai presus de toate pacea. Dacă un principe bun trebuie, mai presus de orice, să domnească peste oameni cît mai buni, el trebuie să deteste războiul, de unde izvorăşte toată mocirla impietăţii. Dacă el socoteşte că averea sa constă din ceea ce posedă concetăţenii săi, să evite cu orice preţ războiul, care, oricît de favorabil s-ar termina, nimiceşte bunurile tuturor, iar ceea ce s-a creat prin muncă cinstită trebuie să se cheltuiască în folosul cîtorva călăi nelegiuiţi.

În sfîrşit, principii să se gîndească serios că fiecare are o părere bună despre cauza sa şi că fiecăruia îi surîde speranţa sa, cu toate că prea adesea aceea, deşi pare foarte dreaptă celui interesat, este foarte urîtă, iar aceasta nu rareori înşală.

Dezavantajele războiului, chiar victorios. Imaginează-ţi însă cea mai dreaptă cauză, imaginează-ţi cel mai favorabil sfîrşit al războiului, fă apoi socoteala tuturor privaţiilor cu care s-a dus războiul şi a tuturor foloaselor pe care le-a adus victoria şi vezi dacă a meritat să obţii o astfel de victorie.

Abia dacă se întîmplă vreodată ca o victorie să fie cîştigată fără vărsare de sînge. Deja toţi ai tăi sînt mînjiţi de sînge omenesc. Pune apoi la socoteală decăderea

moravurilor şi a disciplinei publice, care nu mai poate fi restabilită cu nici un preţ. Îţi sleieşti vistieria, îţi jefuieşti poporul, îi împovărezi pe cei buni, ataşezi la rele pe cei răi, iar odată războiul terminat, nu s-au şters şi urmele războiului. Artele decad, relaţiile comerciale se reduc. Ca să-ţi blochezi duşmanul, eşti nevoit ca tu însuţi să renunţi la numeroase ţinuturi. Înainte de război, toate ţările vecine îţi erau prietene, deoarece pacea face toate comune pentru schimburile comerciale. Vezi dar ce ispravă ai făcut: acum abia de-ţi mai aparţine ceea ce constituie propria-ţi ţară.

Ca să cucereşti un orăşel, de cîte maşini de război, de cîte corturi nu ai nevoie! Ba chiar trebuie să construieşti un oraş artificial, pentru ca să distrugi unul real[119], cînd ar fi costat mai ieftin să construieşti un alt oraş adevărat! Ca să nu îngădui duşmanului să iasă din cetatea sa, dormi, departe de patrie, sub cerul liber.

Fără îndoială că ar fi costat mai ieftin să zideşti noi întărituri, decît să distrugi, cu ajutorul maşinilor de război, pe cele deja zidite. Aceasta ca să nu mai punem la socoteală sumele de bani ce curg printre degetele perceptorilor, contabililor şi comandanţilor de oşti, a căror parte nu este, fără îndoială, prea mică. Dacă le-ai lua pe fiecare din aceste cheltuieli, pe rînd, la socoteală şi n-ai descoperi că cu a zecea parte din ele s-ar fi putut cumpăra pacea, aş suporta cu inimă uşoară să fiu gonită de pretutindeni.

LVII. Dar ţi se pare prea puţin potrivit pentru un suflet nobil să ierte vreo jignire, cînd, în realitate, nu există mărturie mai sigură a unui suflet de rînd şi mai puţin regal decît răzbunarea. Socoteşti că pierzi ceva din demnitatea ta, dacă, avînd de-a face cu un principe vecin, poate chiar neam sau rudă, care, cîndva, ţi-a făcut poate vreun serviciu, cedezi o părticică din drepturile tale. Cu cît mai umilitor îţi pierzi însă mîndria, cînd eşti silit să sacrifici totul unor hoarde de mercenari şi celei mai infame drojdii de criminali, care nu este niciodată sătulă de bani, cînd trimiţi soli la carienii cei

mai de rînd şi, în acelaşi timp, cei mai primejdioşi, cînd capul tău însuţi, cînd averea supuşilor tăi o încredinţezi fidelităţii acelor pentru care nu există nimic de preţ, nimic sfînt! Iar dacă ţi se va părea că pacea conţine în ea o oarecare nedreptate, nu te gîndi: „Pierd ceva", ci „Cu acest preţ, chiar exagerat, cumpăr pacea".

S-ar putea însă ca vreunul mai iscusit să spună: „Aş ceda cu uşurinţă, dacă ar fi vorba de o chestiune personală. Dar sînt principe şi, vrînd-nevrînd, împlinesc o sarcină publică". Nu va întreprinde deci cu uşurinţă un război acela care nu are în vedere decît interesul public. În fapt însă, vedem că toate pricinile de război se nasc din chestiuni care nu interesează întru nimic poporul.

Vrei să revendici o parte sau alta de pămînt? Dar ce legătură are aceasta cu interesele poporului? Vrei să te răzbuni pe acela care a renunţat la fiica ta? Dar ce interesează aceasta statul? A cîntări bine toate acestea, a le examina cu atenţie — aceasta este datoria unui principe cu adevărat înţelept şi cu adevărat mare.

LVIII. Cine a domnit vreodată peste un imperiu atît de mare şi cu mai multă strălucire, decît Octavius Augustus? Şi, totuşi, el dorea chiar să părăsească puterea dacă s-ar fi găsit un alt principe mai folositor pentru stat[120]. De asemenea, pe bună dreptate, este lăudată de autori celebri spusa unui împărat, care zisese: „Să piară fiii mei, dacă altcineva va conduce mai bine statul"[121].

Astfel de sentimente, atît de apropiate de religia creştină, au arătat faţă de stat nişte oameni necredincioşi, iar principii creştini, pînă într-atîta desconsideră poporul creştin, încît nu se dau înlături să se răzbune sau să-şi satisfacă poftele lor personale, fie şi cu preţul incendierii întregii lumi.

Mai mult, aud că unii merg pînă acolo cu şiretenia, încît spun că ei nu se simt în siguranţă dacă nu reprimă cu străşnicie violenţa celor răi. Dar atunci pentru ce, între nenumăraţii împăraţi romani, numai Antoninii — Pius şi Filozoful — n-au fost atacaţi?[122] Fără îndoială, pentru că nimeni nu domneşte în mai mare siguranţă,

decît acela care este gata oricînd să părăsească puterea, ca unul care conduce pentru stat, nu pentru sine.

[. . . . . .]

Apel la unirea tuturor pentru apărarea păcii. LXI. Vai! destul şi prea destul s-a vărsat sînge creştinesc — şi dacă aceasta este prea puţin — şi omenesc. Destul s-au dezlănţuit reciproce prăpăduri, destule jertfe s-au adus pînă acum Furiilor şi lui Orcus[123], destul s-a jucat piesa care să înveselească ochii turcilor.

Cel puţin acum, după ce aţi îndurat atîta timp nenorocirile războaielor, veniţi-vă în fire! Orice nebunie de pînă acum să fie pusă pe seama soartei! De acum înainte să placă creştinilor ceea ce a plăcut cîndva păgînilor — uitarea relelor anterioare! După aceea, cu eforturi comune, devotaţi-vă cultivării păcii! Dar în aşa fel să vă devotaţi, încît legăturile ei să nu fie legături de sfoară, ci solide şi de oţel, ca să nu se mai rupă niciodată.

[. . . . . .]

La voi fac apel, fruntaşi şi dregători, ca bunăvoinţa voastră să vină în ajutorul înţelepciunii regilor şi a pietăţii papilor. În sfîrşit, fac apel la voi, fără deosebire, cîţi sînteţi înscrişi sub numele de creştin, uniţi-vă într-o simţire comună! Arătaţi odată ce forţă reprezintă unirea celor mulţi împotriva tiraniei celor puternici.

În această direcţie să-şi îndrepte, deopotrivă, toţi, toate eforturile lor. O armonie veşnică să unească pe cei pe care cu atîtea legături i-a unit natura, cu încă şi mai multe, Christos. Cu forţe unite, toţi să conlucreze la ceea ce interesează, deopotrivă, fericirea tuturor.

[. . . . . .]

LXIII. Cea mai mare parte a poporului detestă războiul şi doreşte pacea. Numai cîţiva, a căror nelegiuită fericire atîrnă de nefericirea publică, doresc războiul. Judecaţi şi voi acum dacă este drept sau nu ca răutatea lor să valoreze mai mult decît voinţa tuturor celor buni.

Vedeţi că, pînă acum, nu s-a realizat nimic prin alianţe, nu s-a rezolvat nici o problemă prin înrudiri,

prin violenţe sau răzbunări. Faceţi o dată şi încercarea ce poate îngăduinţa, ce poate bunătatea. Din război se naşte un alt război, răzbunarea atrage după sine răzbunare. De acum, bunăvoinţa să producă bunăvoinţă şi binefacerea să se ia la întrecere cu binefacerea, cel mai nobil părînd acela care a cedat mai mult din drepturile sale.

[. . . . . .]

Ce-am avut de spus am spus[124].

CONVORBIRE ÎNTRE UN SOLDAT ȘI UN CĂLUGĂR CARTHUSIAN[125]

— *Soldatul.* Sănătate, frate!

— *Carthusianul.* Sănătate şi ţie, prea scumpul meu frate!

— *Soldatul.* Abia te mai recunosc.

— *Carthusianul.* Pînă într-atît am îmbătrînit în doi ani?

— *Soldatul.* Nu. Dar capul ras, haina nouă fac să-mi pari o altă făptură.

— *Carthusianul.* Oare tot aşa nu ţi-ai recunoaşte nevasta, dacă ţi-ar ieşi înainte îmbrăcată într-un veşmînt nou?

— *Soldatul.* Nu, firește.

— *Carthusianul.* Eu însă te recunosc prea bine, deşi ţi-ai schimbat nu numai veşmîntul, dar şi faţa şi întreaga înfăţişare a corpului. Cu cîte culori mai eşti vopsit! Nici o pasăre nu are o aşa de mare felurime de pene! Apoi ce aparte[126] este totul, cum nu este nimic potrivit cu natura sau cu obiceiul comun! Unde mai pui tunsoarea lăţoasă, barba pe jumătate rasă, pădurea stufoasă care stă deasupra buzei superioare ridicată în sus la capete, ca perii prea lungi la pisici! Şi nu o singură rană ţi-a desfigurat faţa, încît poţi părea un samian stigmatizat[127], despre care există gluma unui proverb.

— *Soldatul.* Aşa se cade a te întoarce de la război. Dar spune-mi, pe aci a fost o aşa de mare lipsă de medici buni?

— *Carthusianul.* Pentru ce?

— *Soldatul.* Pentru că nu ţi-ai putut încredinţa nici unuia capul să ţi-l vindece, mai înainte de a te arunca, orbeşte, în această sclavie.

— *Carthusianul.* Ţi se pare oare că am făcut o nebunie?

— *Soldatul.* Foarte mare. Căci pentru ce era nevoie să te îngropi aci, înainte de vreme, cînd era din ce să trăieşti bine în lume?

— *Carthusianul.* Dar acum ţi se pare că nu trăiesc în lume?

— *Soldatul.* Nu, pe Jupiter!

— *Carthusianul.* Spune-mi, de ce?

— *Soldatul.* Pentru că nu-ţi este îngăduit să mergi unde vrei. Eşti închis aci ca într-o cuşcă. Unde mai pui tunsoarea, îmbrăcămintea asta ciudată, singurătatea, neschimbata mîncare de peşte, încît mă mir că nu te-ai transformat tu însuţi în peşte.

— *Charthusianul.* Dacă oamenii s-ar schimba în tot ceea ce mănîncă, tu de mult ai fi porc. Căci numai cu carne de porc obişnuieşti să te desfătezi.

— *Soldatul.* Nu mă îndoiesc că în curînd îţi va părea rău de ceea ce ai făcut. Căci puţini ştiu pe care să nu-i fi apucat părerea de rău.

— *Carthusianul.* Acest lucru se întîmplă, într-adevăr, acelora care se aruncă în acest fel de viaţă ca într-un puţ. Eu însă am coborît pe încetul şi chibzuit, scrutîndu-mă mai întîi pe mine însumi, analizînd apoi tot rostul acestei vieţi, ca unul ce eram deja în vîrstă de douăzeci şi opt de ani, vîrstă la care oricine poate să se cunoască.

Cît priveşte locul, tu însuţi eşti închis într-un loc îngust, dacă ţii seama de imensitatea întregii lumi. Dar nu importă cît de întins este locul, dacă nu lipseşte nimic din ceea ce constituie farmecul vieţii. Mulţi ies rareori sau niciodată din cetatea în care s-au născut. Dar dacă li s-ar interzice să iasă, acest lucru le-ar displăcea foarte mult şi i-ar apuca o poftă grozavă de a părăsi cetatea. Aceasta este o patimă vulgară, de care eu sînt lipsit. Îmi închipui că aici este lumea întreagă,

şi această masă reprezintă pentru mine întreg globul pămîntesc, pe care îl străbat cu gîndul mai cu plăcere şi, în acelaşi timp, mai în siguranţă, decît acela care a plutit spre insule noi.

— *Soldatul.* Aici, tu spui aproape adevărul.

— *Carthusianul.* Rasura nu poţi să o condamni, dacă eşti tuns de bunăvoie, în orice caz pentru comoditate. Pentru mine rasura, dacă nu altceva, îmi face capul mai curat şi, poate, mai sănătos. La Veneţia, cîţi patricieni nu-şi rad chiar tot capul!

Dar îmbrăcămintea ce are aşa de ciudat? Nu acoperă oare corpul? Pentru un îndoit folos este întrebuinţată îmbrăcămintea: să înlăture neajunsurile vremii şi să acopere ceea ce ruşinea cere să fie acoperit. Nu oferă oare această îmbrăcăminte asemenea foloase? Supără culoarea? Ce culoare stă însă mai bine tuturor creştinilor, decît aceea care a fost dată tuturor la botez? Ţi s-a spus doar şi ţie: *primeşte haina albă.*

Acest veşmînt îmi aminteşte deci ceea ce am promis la botez, anume: practicarea neîncetată a nevinovăţiei.

Apoi, dacă numeşti singurătate fuga de mulţime, această pildă nu este a noastră, ci a vechilor profeţi şi chiar a filozofilor păgîni şi a tuturor acelora care s-au îngrijit de formarea unui suflet bun. Ba chiar şi poeţii, astrologii şi cei dedaţi unor discipline asemănătoare, ori de cît ori plănuiesc ceva mare şi deasupra comunului oamenilor, obişnuiesc să caute retragerea.

De ce numeşti dar aceasta singurătate? Discuţia cu un prieten drag alungă plictiseala singurătăţii. Aici am ca tovarăşi pentru orice nevoie mai mult de şaisprezece. Pe lîngă aceasta, vin să mă vadă prietenii, mai des decît aş vrea sau ar fi de folos. Şi ţie ţi se pare că trăiesc în singurătate?

— *Soldatul.* Dar nu totdeauna îţi este îngăduit să vorbeşti cu ei.

— *Carthusianul.* Da, dar nici nu este totdeauna de folos. Apoi tocmai prin aceea este plăcută conversaţia, că putinţa de a fi întreruptă măreşte farmecul plăcerii.

— *Soldatul.* Nu gîndeşti prea rău. Căci şi mie îmi este mai plăcută carnea, cînd revine paştele, după păresimi.

— *Carthusianul.* Dar chiar cînd se pare că sînt cel mai singur, nu-mi lipsesc totuşi interlocutori, cu mult mai deosebiţi şi mai plăcuţi decît aceşti obişnuiţi tovarăşi de plăceri.

— *Soldatul.* Unde sînt?

— *Carthusianul.* Vezi aci această carte evanghelică? În ea vorbeşte cu mine acela care, cîndva, alăturîndu-se ca tovarăş vorbăreţ de drum celor doi ucenici, care plecau spre Emaus[128], i-a făcut să nu simtă oboseala drumului, ci să simtă căldura foarte dulce a inimii, sorbind cuvintele ca mierea ale acestuia. În ea îmi vorbeşte Pavel în ea Isaia şi ceilalţi profeţi.

Aci vorbeşte cu mine acel prea dulce Chrysostom[129], aci Vasile[130], aci Augustin[131], aci Hieronym[132], aci Cyprian[133] şi ceilalţi doctori, pe cît de eruditi, pe atît de elocvenţi.

Cunoşti însă alţi interlocutori atît de plăcuţi, pe care să-i compari cu aceştia? Oare într-o astfel de tovărăşie, care nu-mi lipseşte niciodată, socoteşti că poate să se furişeze plictiseala singurătăţii?

— *Soldatul.* Mie degeaba mi-ar vorbi, că nu i-aş înţelege.

— *Carthusianul.* Apoi ce însemnătate are cu ce lucruri se hrăneşte acest corpuşor, care se mulţumeşte cu foarte puţin, dacă trăim potrivit cu natura?[134] Care din noi doi este mai arătos? Tu care te hrăneşti cu potîrnichi, fazani şi claponi, ori eu, care trăiesc cu peşte?

— *Soldatul.* Dacă ai avea şi tu o soţie, ca mine, ai avea mai puţină vlagă.

— *Carthusianul.* Şi pentru aceasta, firește, îmi ajunge orice hrană şi oricît de puţin.

— *Soldatul.* Dar, în acelaşi timp, duci o viaţă iudaică[135].

— *Carthusianul.* Asta e bună! noi însă, chiar dacă nu reuşim, căutăm să ducem una creştină.

— *Soldatul.* Dar voi puneţi credinţa în îmbrăcăminte, în mîncare, în rugăciuni şi în alte ceremonii, nesocotind practica pietăţii evanghelice.

— *Carthusianul.* Ce fac alţii nu este treaba mea să judec. În ceea ce mă priveşte însă, eu nu acord nici o crezare acestor lucruri şi le dau foarte puţină însemnătate, punîndu-mi toată credinţa în curăţenia sufletească şi în Christos.

— *Soldatul.* Pe ce pui atunci mai mult preţ?

— *Carthusianul.* Să trăiesc în pace cu fraţii mei şi să nu fiu, în nici un fel, pentru nimeni o piatră de încercare[136]. N-aş vrea însă să jignesc pe nimeni pentru astfel de lucruri neînsemnate, pe care nu este nici o greutate a le păstra. Deşi sîntem oameni în orice veşmînt am fi îmbrăcaţi, totuşi asemănarea sau neasemănarea chiar în lucrurile cele mai mici uşurează sau împiedică înţelegerea.

Capul ras sau culoarea îmbrăcămintei nu mă recomandă, firește, prin ele însele, lui dumnezeu. Dar ce-ar spune lumea, dacă mi-aş lăsa plete sau mi-aş pune hainele astea ale tale?

Ţi-am dat explicaţia hotărîrii mele. Rogu-te acum ca şi tu, la rîndul tău, să-mi dai explicaţia hotărîrii tale şi să-mi spui pe unde umblau toţi medicii buni, cînd, lăsîndu-ţi acasă soţia tînără şi copiii, ai plecat la oaste, tocmit cu o soldă mizeră pentru a ucide oameni şi aceasta cu primejdia şi a capului tău? Căci nici tu nu aveai de-a face cu ciuperci şi maci, ci cu bărbaţi înarmaţi. Dar ce socoteşti că este mai rău: să ucizi, pentru o plată neînsemnată un bărbat creştin, de care n-ai fost niciodată jignit, sau să te trimiţi pe tine însuţi, cu corp şi suflet, la o pieire veşnică?

— *Soldatul.* Dar este îngăduit să omori pe un duşman.

— *Carthusianul.* Este, poate, dacă îţi atacă patria. Apoi poate părea legiuit să lupţi pentru copii şi soţie, pentru rude şi prieteni, pentru altare şi vetre, pentru liniştea publică. Dar ce legătură are aceasta cu meseria ta de soldat mercenar? În ceea ce mă priveşte, dacă ai

fi pierit în acest război, n-aș fi dat pe sufletul tău nici o ceapă degerată[137].

— *Soldatul.* Nu?

— *Carthusianul.* Nu. Așa să-mi ajute Christos! Dar ce socotești mai dar: să asculți de un bărbat bun, pe care noi îl numim superior, care să te cheme la rugăciuni, la lectură sfîntă, la învățătură mîntuitoare, la slăvirea lui dumnezeu; sau să asculți de un oarecare centurion necioplit, care să te cheme și să te recheme, adesea, în marșuri lungi de noapte, oriunde îi place; care să te arunce în fața loviturilor bombardelor, care să-ți poruncească să te oprești, pentru a omorî sau a fi omorît?

— *Soldatul.* Spui mai puține rele decît sînt în realitate.

— *Carthusianul.* Dacă mă abat de la disciplina acestei instituții, pedeapsa este mustrarea sau altceva ușor. Tu, dacă săvîrșești ceva împotriva legilor împărătești, sau vei fi spînzurat, sau vei merge gol între vîrfuri de lănci îndreptate împotriva ta. Căci a fi osîndit la moarte este o adevărată binefacere.

— *Soldatul.* Nu pot să mă împotrivesc adevărului.

— *Carthusianul.* Apoi această ținută arată destul că nu aduci acasă mulți bani.

— *Soldatul.* Bani — de mult n-am mai văzut măcar o para! Mai mult, sînt plin de datorii. De aceea m-am abătut pe aici, ca să-mi dai ceva de drum.

— *Carthusianul.* Ce bine era dacă te-ai fi abătut pe aici, atunci cînd alergai la acea meserie mîrșavă de oștean! Dar de unde această lipsă?

— *Soldatul.* Mă întrebi de unde? Tot ce am putut să agonisesc din soldă, din prădăciuni, din nelegiuiri, din jafuri, din furturi, totul era cheltuit pe vin, pe femei ușoare și pe jocuri de noroc.

— *Carthusianul.* Nenorocitul de tine! Și, în acest timp, soțioara, pentru care dumnezeu a poruncit să lași tată și mamă, se ofilea acasă, părăsită cu copii mici. Și, în acest timp, îți dădeai măcar seama că trăiești în nenorociri atît de mari, în crime atît de mari?

— *Soldatul.* Simţul nenorocirilor îmi lipsea, din pricină că aveam nenumăraţi tovarăşi de nenorociri.

— *Carthusianul.* Mi-e teamă chiar că soţia nici n-o să te mai recunoască.

— *Soldatul.* Cum aşa?

— *Carthusianul.* Pentru că cicatricele ţi-au plăsmuit o faţă nouă. Ce mai şanţ ai pe frunte! Parcă ţi s-ar fi tăiat un corn.

— *Soldatul.* Dar dacă ai cunoaşte adevărul! M-ai felicita pentru această cicatrice!

— *Carthusianul.* Pentru ce?

— *Soldatul.* Foarte puţin a lipsit ca să pier.

— *Carthusianul.* Dar ce s-a întîmplat?

— *Soldatul.* Cuiva i s-a rupt balista[138] de oţel pe cînd o întindea, iar o aşchie din ea mi-a sărit în frunte.

— *Carthusianul.* Şi în falcă ai o cicatrice mai lungă de o palmă.

— *Soldatul.* Această rană am primit-o în luptă.

— *Carthusianul.* În război?

— *Soldatul.* Nu. La zaruri s-a iscat o neînţelegere.

— *Carthusianul.* Dar şi în bărbie văd nu ştiu ce coşuri?

— *Soldatul.* Nu este nimic.

— *Carthusianul.* Bănuiesc că ai luat rîia care se numeşte spaniolă[139].

— *Soldatul.* Bine ai ghicit, măi frate. Pentru a treia oară m-am luptat cu ea, cu primejdia vieţii.

— *Carthusianul.* Dar de unde ţi-a venit această nenorocire, de mergi încovoiat ca şi cum ai fi de nouăzeci de ani sau ca un secerător sau ca şi cum ai fi deşelat de ciomag?

— *Soldatul.* Boala mi-a slăbit puterea în halul ăsta.

— *Carthusianul.* Într-adevăr, ai suferit o surprinzătoare prefacere. Mai înainte erai cal, acum din centaur ai ajuns o făptură pe jumătate tîrîtoare.

— *Soldatul.* Ăsta este, ce să-i faci, zarul lui Marte[140].

— *Carthusianul.* Dimpotrivă, aceasta este nebunia minţii tale. Ce prăzi aduci, aşadar, acasă, soţiei şi copiilor tăi? Lepra? Căci această rîie nu este nimic altceva

decît un fel de lepră, şi tocmai de aceea nu se scapă de ea, pentru că este comună multora, mai ales celor nobili. Tocmai de aceea trebuie să fie mai mult evitată. Iar acum vei da această boală acelora care trebuiau să-ţi fie cei mai dragi. Şi tu însuţi vei purta pretutindeni, toată viaţa, un cadavru putred.

— *Soldatul.* Rogu-te, frate, să încetezi! Destule nenorociri sînt pe capul meu şi fără neplăcerea dojenii tale.

— *Carthusianul.* Dar n-am pomenit decît o parte din nenorociri, şi încă numai pe acelea care privesc corpul. Căci ce fel aduci înapoi sufletul? De ce cangrenă nu este ros? De ce răni nu este atins?

— *Soldatul.* Aşa de curat îl aduc înapoi, cum este cloaca din Paris de pe strada care se numeşte obişnuit a lui Mabert, sau cum este o latrină publică.

— *Carthusianul.* Mi-e teamă ca nu cumva acesta să miroasă cu mult mai rău lui dumnezeu şi îngerilor lui.

— *Soldatul.* Dar destulă gîlceavă. Spune-mi mai bine ceva despre refacerea banilor de drum.

— *Carthusianul.* Eu n-am ce să-ţi dau. Să încerc însă de vrea să-ţi dea superiorul.

— *Soldatul.* Dar dacă mi se va da ceva, să fii cu mîinile gata. Căci multe greutăţi se ivesc, cînd este vorba să numeri ceva.

— *Carthusianul.* Ce o să facă alţii, să vadă ei înşişi. În ceea ce mă priveşte, n-am nici de primit, nici de dat. Dar, despre acestea, după prînz. Acum este timpul să ne aşezăm la masă.

CHARON

— *Charon*[141]. De ce te grăbești așa de tare, Alastor?

— *Alastor.* Tocmai la timp apărușî, o, Charon! Spre tine mă grăbeam.

— *Charon.* Ce e nou?

— *Alastor.* Îți aduc o veste care îți va face mare plăcere și ție și Proserpinei.

— *Charon.* Dă-i drumul atunci.

— *Alastor.* Furiile și-au făcut bine treaba, și pe măsura zelului lor, căci nu se mai află nici o parte a lumii pe care să n-o fi otrăvit cu nenorocirile infernului: neînțelegeri, războaie, jafuri, prăpăduri, pînă într-atît încît au rămas văduvite de viperele trimise în lume și acum se plimbă secate de veninul lor, căutînd pretutindeni vipere și șerpi, deoarece sînt golașe ca un ou și nu mai au păr pe cap și nici în piept vreun suc eficace.

Pregătește-ți deci barca și vîslele! Căci în curînd va sosi o atît de mare mulțime de umbre, încît mi-e teamă că nu vei fi în stare să le duci pe toate.

— *Charon.* Aceste vești nu mi-au scăpat.

— *Alastor.* De unde le-ai aflat?

— *Charon.* Ossa[142] mi le-a adus, în urmă cu două zile.

— *Alastor.* Nimic nu este mai iute decît această zeiță! Dar atunci de ce zăbovești aci, departe de barca ta?

— *Charon.* Așa cerea, de bună seamă, împrejurarea. Am pornit încoace ca să-mi pregătesc o corabie solidă. Căci barca mea, putredă de mult și spartă de bătrînețe, n-ar putea face față acestei trebi, dacă sînt

adevărate cele povestite de Ossa. Deşi, ce era nevoie de Ossa? Nevoia însăşi m-a împins la aceasta. Căci am suferit un naufragiu.

— *Alastor.* Că bine zici. Curge apa de pe tine. Mă gîndeam chiar că vii de la baie.

— *Charon.* Mai rău. Am scăpat înot din lacul Stygelui.

— *Alastor.* Umbrele unde le-ai lăsat?

— *Charon.* Înoată cu broaştele.

— *Alastor.* Dar ce ţi-a povestit Ossa?

— *Charon.* Mi-a spus că trei monarhi ai lumii s-au năpustit cu ură de moarte spre o nimicire reciprocă şi că nu se află nici o parte a lumii creştine lipsită de furiile războiului[143]. Căci cei trei amintiţi îi atrag în nebunia obştească a războiului pe toţi ceilalţi. Mi-a mai povestit că toţi sînt într-o astfel de stare sufletească, încît nici unul nu vrea să cedeze celuilalt. Nici danezul, nici polonezul, nici scoţianul, nici chiar turcul nu stă, în acest timp, liniştit. Se urzesc lucruri îngrozitoare; ciuma bîntuie pretutindeni: la spanioli, la englezi, la italieni, la francezi.

Pe lîngă aceasta, a mai apărut, din deosebirea de păreri, o nouă molimă, care pînă într-atît a ticăloşit sufletele, încît nu mai există nicăieri prietenie sinceră, fratele nu mai are încredere în fratele său, iar soţia nu se mai înţelege cu soţul ei. Este nădejde că şi de aci se va naşte cîndva o mare nenorocire pentru oameni, dacă lucrurile vor ajunge de la vorbe şi scris la luptă adevărată.

— *Alastor.* Toate cele povestite de Ossa sînt foarte adevărate. Căci eu însumi am văzut mai multe cu ochii mei, ca însoţitor şi ajutor neobosit ce sînt al furiilor, care s-au declarat mai vrednice de numele lor ca niciodată.

— *Charon.* Este însă primejdia ca să apară vreun demon, care să îndemne pe neaşteptate la pace, iar sufletele muritorilor sînt schimbătoare. Căci aflu că este pe pămînt un oarecare Poligraf[144], care cu pana sa nu încetează a urmări războiul şi a îndemna la pace.

— *Alastor.* Dar el predică de mult unor surzi. Cîndva a scris *Jeluirea Păcii alungate;* iar acum, după moartea ei, i-a scris *epitaful.* Sînt în schimb alții care nu slujesc cauza noastră mai puțin decît furiile însele.

— *Charon.* Cine sînt oare aceștia?

— *Alastor.* Sînt niște făpturi gătite cu sutane negre și albe, în tunici cenușii, cu pene variate[145]. Acestea nu stau niciodată departe de curțile principilor, vîră în urechile oamenilor dragostea de război, îndeamnă la aceasta pe cei mari și gloata, iar în așa-numitele lor predici evanghelice, proclamă că războiul este drept, sfînt și pios.

— Ba — ceea ce este mai uimitor la acești oameni cu suflet tare — ei proclamă același lucru ambelor părți. Francezilor le predică că dumnezeu este de partea francezilor și că nu poate să fie învins acela care are ocrotitor pe dumnezeu. Englezilor și spaniolilor le propovăduiesc că războiul nu este purtat de împărat, ci de dumnezeu; numai ei să se arate bărbați mari, că victoria este sigură. Iar dacă cineva va cădea în luptă, el nu va pieri, ci va zbura drept în cer, așa cum era, înarmat.

— *Charon.* Și este oare credința acestora atît de mare?

— *Alastor.* Ce nu poate o religie simulată? Se mai adaugă la aceasta tinerețea, lipsa de experiență, setea de slavă, mînia, sufletul împins spre aceasta de către ceea ce se numește natură. Astfel li se impune ușor aceasta, și nu cu greutate este împins carul pornit de la sine spre prăpastie.

— *Charon.* În ceea ce mă privește, cu plăcere le-aș face un bine acestor făpturi.

— *Alastor.* Pregătește atunci un ospăț ales. Nu poți face nimic mai plăcut.

— *Charon.* Din nalbă, ștevie și praz, căci, precum știi, la noi nu se găsesc alte bucate.

— *Alastor.* Ba și din potîrnichi, claponi, și fazani, dacă vrei să fii o gazdă plăcută.

— *Charon.* Dar ce pricini îi împing să propovăduiască atîta războiul? Ce foloase au din aceasta?

— *Alastor.* Pentru că obțin o plată mai mare de la cei care mor, decît de la cei vii. Există testamente, parastase, bule[146] și multe alte cîștiguri, care nu sînt de disprețuit. În sfîrșit, ei preferă să se învîrtească prin tabere, decît în chiliile lor. Războiul face episcopi pe mulți care, în timp de pace, nu făceau nici trei parale.

— *Charon.* Ai dreptate.

— *Alastor.* Dar ai numaidecît nevoie de o corabie?

— *Charon.* Firește că nu, dacă vreau să fac iarăși un naufragiu în mijlocul lacului.

— *Alastor.* Din cauza mulțimii?

— *Charon.* Evident.

— *Alastor.* Dar transporți umbre, nu corpuri. Ce greutate au umbrele?

— *Charon.* Chiar păianjeni de apă de-ar fi, se poate însă să fie o așa de mare cantitate de păianjeni, încît să împovăreze barca. Apoi știi că și barca este o umbră.

— *Alastor.* Dar îmi amintesc a fi văzut, cînd mulțimea era mare și barca nu-i încăpea pe toți, trei mii de umbre atîrnîndu-se uneori de cîrma ta, iar tu nu simțeai nici o greutate.

— *Charon.* Recunosc că așa sînt sufletele care pleacă dintr-un corp slăbit de oftică sau de friguri. Cele care sînt însă smulse subit dintr-un corp gras aduc cu ele mult din greutatea lor corporală. Astfel de suflete trimit damblaua, angina, ciuma, dar mai ales războiul.

— *Alastor.* Nu cred că francezii sau spaniolii să aducă multă greutate.

— *Charon.* Cu mult mai puțină decît ceilalți, deși nici sufletele lor nu vin cu totul de fulgi. Dar de la englezii și germanii bine hrăniți vin uneori astfel de suflete, încît, de curînd, am fost în primejdie purtînd numai zece și, dacă n-aș fi aruncat din greutate, aș fi pierit cu barcă cu tot, cu pasageri și taxa lor[147].

— *Alastor.* Mare primejdie.

— *Charon.* Dar ce crezi că se întîmplă, cînd sosesc satrapi grași de-al de Thraso și Polymachaeda?[148]

— *Alastor.* Din cei care pier într-un război drept[149] socot că nici unul nu vine la tine. Căci se spune că ei zboară de-a dreptul în cer.

— *Charon.* Unde zboară nu știu. Un singur lucru știu: ori de cîte ori este război, atîția răniți și mutilați vin la mine, încît mă mir că mai rămîne vreunul pe pămînt. Și nu vin încărcați numai de băutură și mîncare, ci și de bule, de preoții și de alte foarte multe lucruri.

— *Alastor.* Dar astea sufletele nu le aduc cu ele, ci goale vin la tine.

— *Charon.* Într-adevăr. Dar cele care vin însîngerate[150] aduc cu ele visele unor astfel de lucruri.

— *Alastor.* Dar visele atîrnă așa de greu?

— *Charon.* Da, îngreunează barca mea. Ce spun că o îngreunează? Au scufundat-o. În sfîrșit, crezi că atîți oboli n-au nici o greutate?

— *Alastor.* Ba cred că da, dacă aduc din cei de bronz.

— *Charon.* Este deci neîndoios pentru mine că trebuie să mă îngrijesc de o corabie care să facă față greutății.

— *Alastor.* Ferice de tine!

— *Charon.* De ce?

— *Alastor.* Pentru că, în curînd, te vei îmbogăți.

— *Charon.* Din cauza mulțimii umbrelor?

— *Alastor.* Firește.

— *Charon.* Aceasta, dacă ar aduce cu ei averile lor. Dar cei care se vaită în barca mea că au lăsat pe pămînt regate, episcopate, parohii, bani nenumărați de aur, nu aduc la mine nimic, în afară de un obol. Așa că tot ce am agonisit timp de trei mii de ani poate să fie vărsat într-o singură corabie.

— *Alastor.* Cine umblă după cîștig trebuie să facă cheltuială.

— *Charon.* Dar oamenii fac, precum aud, afaceri mai mănoase. Ei se îmbogățesc, dacă Mercur[151] le este prielnic, numai în trei ani.

— *Alastor.* Dar aceștia au și pagubă uneori. Cîștigul tău este mai mic, dar mai sigur.

— *Charon.* Nu știu cît este de sigur. Căci, dacă ar apărea acum vreun zeu care să potolească neînțelegerile dintre principi mi s-a dus tot acest noroc.

— *Alastor.* Cît despre aceasta, te rog, pe chezășia mea, să dormi liniștit[152]. Timp de zece ani, nu este cu totul și cu totul nici un motiv să te temi de pace. Este adevărat că un papă de la Roma îndeamnă, cu stăruință, la înțelegere, dar își pierde timpul degeaba[153]. Murmură, este adevărat și cetățile sătule de atîtea nenorociri; adună murmurele poporului nu știu cine, care tot repetă că este nedrept să se răstoarne omenirea cu susul în jos, din cauza unor mînii private sau a ambiției cîtorva. Dar vor învinge, crede-mă, cele mai bune sfaturi — furiile. Dar ce era nevoie să te adresezi pentru aceasta celor de sus? Oare la noi nu sînt meșteri? Avem doar pe Vulcan[154].

— *Charon.* Ar fi bine, dacă aș căuta o corabie de bronz.

— *Alastor.* Oricine ți-o va procura cu un preț de nimica.

— *Charon.* Așa este, dar ne lipsește materialul.

— *Alastor.* Ce aud? Nu mai sînt acolo păduri?

— *Charon.* Chiar și dumbrăvile care fuseseră în cîmpiile Elisee au fost consumate.

— *Alastor.* Dar pentru care trebuință?

— *Charon.* Pentru ca să fie arse umbrele ereticilor[155]. Așa că de curînd am fost siliți să scoatem cărbuni din fundul pămîntului[156].

— *Alastor.* Dar de ce? Oare aceste umbre nu pot fi pedepsite cu o cheltuială mai mică?

— *Charon.* Așa a găsit de cuviință Rhadamanthes[157].

— *Alastor.* Unde vei cumpăra corabia? De unde vor fi căpătați vîslașii?

— *Charon.* Rostul meu este să țin cîrma; de vîslit vor vîsli umbrele, dacă vor să treacă.

— *Alastor.* Dar sînt unele care n-au învățat să mînuiască vîsla.

— *Charon.* La mine nu este nici unul scutit. Să vîslească deci și monarhii, să vîslească și cardinalii, la rîn-

dul lor, nu mai puțin decît plebeii de rînd, fie că au învățat, fie că nu au învățat.

— *Alastor.* Cumpără dar convenabil, cu ajutorul lui Mercur, corabia. Eu nu te voi mai reține. Voi duce vestea bună lui Orcus. Dar ascultă, Charon!

— *Charon.* Ce este?

— *Alastor.* Grăbește întoarcerea, ca să nu te copleșească gloata.

— *Charon.* Mai mult de două sute de mii vei și întîlni la mal, în afară de aceia care înoată în lac. Mă voi grăbi totuși cît voi putea. Spune-le că în curînd voi fi acolo.

NOTE

[1] *Vegetius* — Flavius Vegetius Renatus, scriitor latin, secolul al IV-lea e.n., autor al unei lucrări cu caracter militar *(Epitoma rei militaris)*. De fapt, pasajul citat se află, nu în cap. XIV, ci în cap. XII.

[2] *Pindar* — unul dintre cei mai mari poeți lirici ai Greciei antice (521—441 î.e.n.). Cultivă în special lirica zisă corală, lăsînd în acest gen opere nemuritoare, numite — după celebrele jocuri panhellenice — olympice, pythice, isthmice, memeene. Atît prin concepție, cît și prin stil, Pindar marchează tranziția de la literatura aristocratică a epocii arhaice la literatura clasică, de inspirație, în general, democratică. Citatul este făcut de Stobaios, *Florilegium,* 50, 3; cf. Pindar, *Fragmenta,* 110, ed. Teubner.

[3] *Este plăcută cultivarea unui prieten puternic...* Horatius, *Epistole*, I, 18, 86—87.

[4] *Aristotel în Retorica sa...* — *Aristotel* (384—322 î.e.n.), „cel mai mare gînditor al antichității" (Marx), „mintea cea mai universală dintre filozofii greci", care „a ajuns să cerceteze formele cele mai esențiale ale gîndirii dialectice" (Engels).

Deși elev al idealistului Platon, filozofia sa se va ridica împotriva unor teze fundamentale ale acestuia, mai ales împotriva teoriei ideaiiste a ideilor. Prin aceasta el „a subminat *bazele* idealismului" (Lenin). Dar, în general, filozofia lui Aristotel va oscila între materialism și idealism, între dialectică și metafizică. În ideile sale social-politice se situează pe poziția proprietarilor de sclavi. A scris numeroase opere, în cele mai variate domenii: logica, fizica, metafizica, etica, politica, retorica, poetica etc.

Pasajele la care se face referire aici sînt din *Retorica,* II, cap. XII (Despre moravurile tinerilor), 9 și cap. XIII (Despre moravurile bătrînilor), 7.

[5] *să aștie la aceste îngrozitoare nelegiuiri și să le stropească, cum s-ar spune, cu apă rece* (în lat. *frigidam suffundunt).* Expresia, luată din *Cistellaria* (= Caseta) cunoscutului comic latin Titus Maccius Plautus (aproximativ 251—184 î.e.n.), este comen-

tată de Erasmus într-un alt adagiu al său (*Chil.* I, cent. X, prov. LI). Socotind-o echivalentă cu *instigare-clauculum* (a aţîţa pe ascuns), Erasmus îi caută explicaţia în diferite practici, din care cea mai plauzibilă i se pare aceea a fierarilor, care, pentru a aţîţa focul, îl stropesc cu apă.

6 *Artele liberale* (în alte părţi: *studiile liberale, disciplinele liberale sau bunele discipline*) — învăţături „demne de un om liber" predate în evul mediu în aşa-numitele facultăţi de arte (un fel de învăţămînt mediu). Cuprindeau două cicluri: *trivium* (gramatica, retorica şi logica sau dialectica) şi *quadrivium* (aritmetica, geometria, astronomia şi muzica).

După cum se vede, ştiinţele naturii şi chiar istoria lipseau cu desăvîrşire în acest plan de învăţămînt pus în slujba religiei. El a contribuit însă, într-o oarecare măsură, mai ales începînd din epoca Renaşterii, la progresul civilizaţiei.

7 *Tunetele bombardelor ...* — *bombardă* (de la grecescul *bomba* = = „zgomot", „bubuit") — maşină de război, în evul mediu, pentru aruncat pietre. Începînd din secolul al XIII-lea, se aruncă un amestec de cărbune, salpetru şi pucioasă, numit foc grecesc. Bombele propriu-zise datează însă abia din secolul al XVI-lea, iar de o artilerie cu rol important în luptă nu se poate vorbi înainte de secolul al XVIII-lea.

8 *monstrul din Lerna* — în mitologia greacă, hidra cu nouă capete, trăind în mlaştina din Lerna, nu departe de Argos, de unde infecta cu suflarea sa întreaga regiune. Ucis cu mare greutate de către Heracles, deoarece, înainte de tăierea dintr-o dată a tuturor capetelor, în locul capului tăiat creştea altul, uneori chiar două. Acesta este momentul la care face aluzie Erasmus.

9 *prin intermediul furiilor ... Furiile* — replică romană, cu puternice influenţe etrusce, a Erinyilor greceşti. În număr de trei — Allecto, Megaira, Tisiphone — ele reprezintă mai puţin ideea morală a remuşcării, ca Erinyile greceşti, cît nenorocirile şi suferinţele din timpul vieţii şi de după moarte. În special Allecto — cea mai înspăimîntătoare dintre toate şi la care se face aluzie aici — aduce, pe unde trece, numai pîrjol şi nenorocire (V e r g i l i u s, *Aeneis,* VII, 335 sq şi, în special, 337—338).

10 *Pan* — zeu grec originar din Arcadia, simbol al vieţii pastorale. Jumătate om, jumătate animal (ţap), el duce o viaţă sălbatică, în mijlocul naturii. Aceasta este cel puţin concepţia populară. Căci în gîndirea filozofilor de mai tîrziu (de pildă, neoplatonicii), Pan tinde a deveni o divinitate abstractă, chiar singura divinitate.

11 *Bellona* — zeiţă romană a războiului (în latineşte, război = *bellum*). Poate de origine sabină, asimilează mai tîrziu în sine elemente greceşti şi orientale. Este reprezentată înarmată cu o lance, un bici sau o torţă.

12 *războiul nu este frumos...* — în latinește, joc de cuvinte *(bellum non est bellum)*. Etimologia este evident falsă. *Eumenide* — nume dat, prin antifrază, de către greci, Erinyilor.

13 *Alții preferă ca el (războiul) să fie dedus de la fiară...* Este vorba, ca și la nota 12, tot de o etimologie populară bazată pe asemănarea fortuită, în limba latină, dintre *bellum* = „război" și *bellua* sau *belua* = „animal", „fiară".

14 *...pentru vreo femeiușcă...* — este vorba, cu siguranță, așa cum s-a subliniat de comentatori, de desfacerea, de către Carol VIII al Franței (1470—1498), a logodnei cu Margareta de Austria, fiica împăratului Maximilian I (1493—1519) și căsătoria sa cu Ana de Bretagne, căsătorită, prin procură, cu împăratul.

15 *Circe* — vrăjitoare celebră despre care se vorbește pe larg în Odisseia, X, vv. 133 sq (ed. greacă) sau vv. 183 sq (ed. rom. E.S.P.L.A., 1956). Locuind în insula Aiaia, ea transformă, prin farmecele sale, în porci pe tovarășii lui Ulysse, afară de Eurylochos. Prin intervenția lui Ulysse, Circe îi transformă însă din nou în oameni.

16 *Jupiter* — zeul suprem al mitologiei romane. Ca și Zeus, zeul suprem al grecilor, el este conceput ca un zeu al cerului, dar mai puțin al lumii morale.

17 *...așa cum spune poetul satiric* — este vorba de cunoscutul poet satiric roman Decimus Junius Juvenalis (cca. 65—130 e.n.), iar pasajul este din *Satire* II, 83.

18 *Hercules* — vechi erou latin cîmpenesc, devenit, ca și eroul grec Heracles, cu care este asimilat, zeu solar. I se atribuie mai multe isprăvi, între care cea mai cunoscută este uciderea brigandului Cacus.

19 *trofeu* — la romani, mai întîi obiect destinat a asigura, prin intervenție divină, victoria; apoi, pus pentru a aniversa victoria însăși. Avea forme diferite, de la simple îngrămădiri de arme luate de la dușmani, pînă la monumente impunătoare de piatră (ca cel de la Adam-Clissi, de pildă).

20 *Pythagoras* — filozof și matematician grec (cca. 580—500 î.e.n.). Totul fiind — după Pythagoras — combinație de numere, nu este de mirare că el și discipolii săi s-au preocupat și au adus serioase contribuții la dezvoltarea matematicii și astronomiei. Dar concepția despre raporturile cantitative ca esență a lucrurilor, absolutizarea acestor raporturi a dus la filozofia sa idealistă. Pe plan politic, școala lui filozifică a avut o poziție reacționară, oligarhică.

21 *să fie socotit... ca ceva sfînt înfruptarea din carnea rudelor dragi și să se ia drept ceva frumos ca o fată să se prostitueze public în templul Venerei* — aluzie la practici, mai ales ultima,

foarte frecvente la popoarele, chiar civilizate, ale antichității; cf., pentru această practică (la babilonieni), *Herodot*, I, 199. Pentru practica antropofagiei la popoarele vechi a se vedea, între altele, Plutarch, *Moralia*, ed. Didot, t. I, 1215 sq și, mai ales, *Herodot* I, 216; III, 38 și 99; IV, 26.

22 *Ovidius—Publius Ovidius Naso* (43 î.e.n. — 17 e.n.), poet latin, autor a numeroase și variate opere, dintre care cele mai cunoscute sînt: *Metamorfozele, Fastele, Tristele* și *Ponticele*. Scrise în exilul de la Tomis, ultimele două opere aduc prețioase informații asupra țării noastre în antichitate Textul — exact: *în viscere viscera condi* — este din *Metamorfoze*, XV, 88.

23 *„Aci se află așezat un mistreț. Aci a fost înmormîntat un urs"*. — Nu știm precis dacă Erasmus se referă în acest pasaj numai la practica egiptenilor de a înmormînta animale, adesea îmbălsămate (Herodot, II, 41, 42, 67, 69, 74), sau, poate, și la obiceiul grecilor bogați de a-și îngropa animalele favorite, punîndu-le chiar monumente cu inscripții, uneori în versuri (S. Reinach, *Traité d'épigraphie greque*, 1885, p. 433).

24 *...animal lipsit de viclenie și șiretenie*... Ovidius, *Metamorfoze*, XV, 120, care se referă însă la boi, nu la oi.

25 *Cacus*... *Busyris*... *Hercules* — *Cacus* — brigand legendar locuind pe Aventin, ucis de Hercules, căruia îi furase boii, încredințați lui spre pază de către Geryon (cf. Vergilius, *Aeneis*, VIII, 193 sq). — *Busyris* — rege legendar al Egiptului, ucis tot de Hercules, pe care acela căutase să-l suprime (cf. Vergilius, *Georgica*, III, 5 și Ovidius, *Metamorfoze*, XV, 183).

26 *fețial* — membru al unui colegiu de 10 preoți al căror șef se numea pater patratus. A fost înființat — conform tradiției (Titus Livius I, 32, 5) — de Tullus Hostilius, după un model luat de la Equi. Numai războaiele și tratatele de pace declarate sau încheiate de ei erau socotite juste — se înțelege după concepția sclavagiștilor romani (Varro, *De lingua latina*, V, 86).

27 *celor dinafară*... *musafiri*... *străini* — în latinește *exteri*... *hospites*... *hostes*. De remarcat, pentru a înțelege sensul pasajului, că, înainte de a însemna dușman (public), cuvîntul *hostis* avea sensul de străin sau oaspe, sens trecut acum asupra cuvîntului *hospes* (A. Ernout și A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 1932, pp. 440—441 — *hospes* și pp. 441—442 — *hostis*).

28 *Pythagoras* — vezi nota 20. În ceea ce privește explicația dată aici, ea aparține — așa cum s-a remarcat — lui Erasmus. În orice caz, ea nu se găsește în nici un text pitagorician. De aceea este mai plauzibilă explicația potrivit căreia aceste practici sînt de pus, mai degrabă, în legătură cu credința

pitagoricienilor în metempsihoză (cf. Porphyrios şi Iamblichos în H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. I, Berlin, ed. V, 1934, p. 100, r. 38—41 şi p. 464, r. 37—39).

29 *punînd — cum se spune — ulei pe foc* — Horatius, *Satire*, II, 3, 321, cf. Erasmus, *Chil. I, cent. II, prov. IX.*

30 *răstălmăcind spusele profeţilor... tot acest psalm mistic* — *Psalmi*, 90 (91), în special v. 5—6, 7, 13.

31 *Apostolul Pavel se indignează de faptul că între creştini există unele neînţelegeri... Ep. I corinteni*, 6, 1—7.

32 *Acel papă... care salută poporul cu urare de pace* — aluzie evidentă la papa Leon X (1513—1521), care spre deosebire de predecesorul său, Iulius II, părea lui Erasmus că duce o politică de pace.

33 *aceşti carieni* — adică războinici de profesie, carienii antici (Asia Mică) fiind cunoscuţi — după informaţiile lui Herodot, Aristofan, Platon, Theocrit, Cicero etc. — ca mercenarii prin excelenţă ai Greciei. Cf. Erasmus, *Chil. I. cent VI, prov. XIV.*

34 *Lerna tuturor nenorocirilor* = haznaua sau îngrămădirea tuturor nenorocirilor, acesta fiind, la Erasmus, sensul cuvîntului Lerna, luat ca nume comun, aşa cum arată el însuşi în *Adagia. Chil. I, cent. III, prov. XXVII,* prin comparaţie cu lacul Lerna, care — după Strabo — servea de loc pentru aruncarea murdăriilor.

35 *tinerele mame se laudă cu naşterea de odrasle legitime* — citat din Horatius, *Ode*, IV, 5, 23.

36 *Încă cu de două ori o mie de ani înainte au fost semnalate de medici trei sute de nume de boli* — adică, aproximativ, din vremea lui *Hippocrates* (460—372 î.e.n.), socotit părintele medicinei, la care, cu siguranţă, face aluzie Erasmus, dacă ţinem seamă că tocmai atunci *Froben* făcuse să apară, la Basel, o ediţie a operei cunoscute sub numele de *Corpus Hippocraticum.*

37 *Homer* — autorul tradiţional al poemelor epice Iliada şi Odysseia, ale căror împrejurări se plasează, în general, în secolele al XII-lea—VIII-lea î.e.n. Textul la care se referă Erasmus este din *Iliada*, XVII, 446—447.

38 *Cadmeea* — acropolea Thebei, numită aşa după numele legendarului său fondator, fenicianul Cadmus. Aluzie la expresia *victorie cadmeiană* (Platon, *Legile*, 641 c), adică dezastruoasă pentru ambele părţi, aşa cum a fost pentru Eteocle şi Polynice, fiii lui Oedip şi ai Jocastei, căzuţi amîndoi în lupta pentru Theba. Cf. comentariul acestei expresii în *Adagia, Chil. II, cent VIII, prov. XXXIV.*

39 *trupele aliate... trupe străine şi soldaţi mercenari* — aici, ca şi în alte multe pasaje, Erasmus îşi manifestă pornirea şi dis-

prețul său față de acea plagă a Renașterii pe care o constituia armata de mercenari. Neavînd nici o legătură cu țara pe care o slujeau (de aici denumirea lor frecventă cu termenul de *barbari* = străini), ei nu urmăreau decît jaful, atît în timpul de pace, cît și — se înțelege — în timp de război. Mai puțin dezvoltat în Franța și Anglia, limitat în Germania, mercenariatul are ca țară de predilecție (mai ales în secolul al XV-lea) Italia, patria faimoșilor condottieri.

40 *soldații prea stupizi... ca unii care le suportă de bună voie* — este vorba, evident, de soldații mercenari; a se vedea și nota 39.

41 *bou ciprian* — adică din insula Cypru, despre care se spunea că se hrănea cu excremente omenești.

42 *Empedocles* (cca. 490—430 î.e.n.) — medic, filosof, poet și om politic grec. Deși nu fără inconsecvențe, filozofia sa este o filozofie materialistă, la baza lumii fiind — după el — patru elemente („rădăcini") materiale: apa, aerul, focul și pămîntul. În concepția lui Empedocles, asocierea și disocierea elementelor se datoresc acțiunii a două forțe: „prietenia" și „discordia", care nu se află însă în lucruri.

Empedocles este unul dintre cei mai de seamă ideologi ai democrației sclavagiste.

Așa cum s-a remarcat (Y. Remy — R. Dunil-Marquebreucq, *op. cit.*, pp. 56—57, notele 3—4), în nici unul dintre pasajele păstrate din opera lui Empedocles nu este vorba de „cetățile lunare" la care face aluzie Erasmus. Se pare deci că, în cazul de față, marele umanist s-a lăsat furat, fie de sistemul general filozofic al lui Empedocles, în care soarele și luna ocupă un mare loc (cf. H. Diels, *op. cit.*), fie de o apreciere a lui Timaios care — după Diogenes Laertios — referindu-se la părerea lui Heracleides în legătură cu moartea lui Empedocles, afirmă: „Heracleides este un faimos amator de paradoxuri, el care povestește că un om a căzut din lună" (H. Diels, *op. cit.*, I, p. 281, r. 19—29).

43 *Democrit* din Abdera (cca. 460—370 î.e.n.), cel mai mare filozof materialist al lumii antice. „Linia lui Democrit" va numi Lenin concepția materialistă. Înarmat cu solide cunoștințe de matematică, fizică, astronomie, medicină, muzică și filologie, el este, alături de Leucipp, creatorul teoriei atomiste a universului, potrivit căreia acesta este numai atomi și vid, iar în natură totul se reduce la acțiunea legilor mecanice de atracție și respingere a atomilor.

Pe plan politic, Democrit a fost toată viața sa un adversar al aristocrației și adept al democrației sclavagiste.

Pentru admiterea de către Democrit a existenței mai multor lumi, a se vedea Diogenes Laertios (IX, 34 —

Diels, *op. cit.*, p. 84, r. 11) și Cicero, *De natura deorum*, I, 26, 73.

44 *sarasini* — numele unor triburi din Arabia, dat apoi, în evul mediu, tuturor arabilor care au invadat Europa și Africa.

45 *aceia care veniseră, întîmplător, în contact cu ea (erudiția), înainte de a cunoaște pe Christos, puneau ceea ce învățaseră în slujba credinței* — aluzie la o serie de scriitori creștini, mai ales din secolele al II-lea — al IV-lea (Justin filozoful, Clement Alexandrinul, Tertullian, Arnobius ș.a.), care au trecut la creștinism după studii — uneori foarte serioase — literare și filozofice, pe care le pun, nu fără a le denatura, în slujba noii credințe.

46 *Aristotel... toate sentințele acestuia...* Pentru atitudinea lui Erasmus — exprimată fără echivoc aici — față de filozofia lui Aristotel, în fapt față de aceea a lui Thoma d'Aquino și de scolastică, a se vedea *Introducerea.*

Pentru maxima *a amesteca apa cu focul (acquam igni miscere)*, a se vedea și comentariul lui Erasmus, în *Adagia, Chil IV, cent. I, prov. XCIV.*

47 *legile cezariene* — fără îndoială dreptul laic — medieval — inspirat din dreptul roman, care s-a constituit într-un tot sistematic în epoca imperială a istoriei Romei. Monumentele sale cele mai de seamă sînt: *Codex Theodosianus* (439 și urm.) și *Codex Justinianus* (prima ediție: 7 aprilie 529; a doua ediție: 29 dec. 534).

48 *scrierile dialecticienilor* — adică scrierile logicienilor, aici dialectica avînd, evident, sensul de logică.

49 [scrierile] *sofiștilor* — după toate aparențele, aluzie la ceea ce se numește prima sofistică, curent filozofic apărut pe la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. Sofiștii n-au reprezentat o școală unitară. Primii sofiști sau „vechii" sofiști, grupul principal al acestei școli, au fost adepți ai democrației sclavagiste, iar în filozofie, materialiști. Ceilalți înclinau spre idealism, iar în politică spre aristocrația sclavagistă. După sofiști, în general (Protagoras, Gorgias etc.), singura filozofie posibilă și în același timp folositoare constă în cunoașterea oamenilor în vederea sporirii propriei lor capacități de acțiune.

În toate domeniile lor de activitate, sofiștii aduc spiritul îndoielii și al cercetării, zdruncinînd astfel părerile și credințele tradiționale, inclusiv credința în zei. Reprezentanți ai democrației sclavagiste, vechii sofiști o depășesc chiar, unii dintre ei susținînd ideea egalității naturale a tuturor oamenilor și, implicit, ideea abolirii sclaviei.

50 *încît preceptele lui Christos, sau uimesc cu totul* — Pornind de la concepția sa privitoare la o ideală puritate a creștinismului

primitiv, Erasmus ajunge, în contradicție cu propriul său umanism, la concepția că, fie și mistificată de scolastică, filozofia antică, mai ales a lui Aristotel, este vinovată de coruperea gîndirii creștine. Părere — evident — greșită. Căci, în realitate, decăderea creștinismului era atunci o decădere a orînduirii feudale, a cărei principală suprastructură ideologică era.

51 *Acela care nu s-a umplut... pînă... peste urechi cu fleacurile aristotelice sau, mai degrabă, sofistice* — Erasmus explică în altă parte *(Adagia, Chil. II, cent, III, prov. XXVII)* metafora din acest pasaj, împrumutată de la Suidas, în sensul că este vorba de vasele umplute pînă la cele două mănuși.

52 *S-a ajuns acolo ca episcopul să nu se simtă episcop...* — aluzie critică la ceea ce se numește cezaro-papism, adică la concepția potrivit căreia biserica romano-catolică și reprezentanții ei — mai ales papa — trebuie să exercite, nu numai o putere spirituală, ci și una temporală, laică.

53 *Xerxes* — regele perșilor (485—465 î.e.n.). Conducătorul celei de a doua mari expediții împotriva Greciei, soldată cu marile înfringeri de la Salamina (480) și Platea (479)

Faptele de nebunie ale lui Xerxes, la care face aluzie Erasmus, sînt consemnate, în primul rînd, de Herodot, VII, 20 și 35; cf. Plutarch, *Moralia*, ed. Didot, t. I, p. 552, 26—30.

54 *Alexandru cel Mare* — cunoscutul rege al Macedoniei — (336—323 î.e.n.), ale cărui cuceriri, cuprinzînd o bună parte din lumea cunoscută în vremea sa, deschid o nouă epocă în istoria Greciei și a omenirii — epoca hellenistică.

Pentru megalomania lui Alexandru, a se vedea, între altele: Quintus.Curtius, I, 1; IV, 7; VIII, 5; IX, 6; X, 5 și Plutarch, ed. Didot, t. II, Alexandru, 2 și 3, 38 și 39.

55 *Seneca* — pe numele său complet *L. Annaeus Seneca*, filozof și dramaturg latin (cca. 4—65 e.n.). Atît prin ideile sale morale, cît și prin stilul său original, este unul dintre cei mai reprezentativi scriitori și ideologi ai sclavagismului din sec. I. e n. Filozofia sa, dominată de problemele eticii, este o adaptare — profund idealistă și reacționară — a stoicismului la condițiile sclavagismului roman în descompunere. Morala sa, care predică resemnarea și impasibilitatea *(apathia)*, este o morală a stăpînilor de sclavi.

Pasajele din Seneca la care se referă Erasmus sînt din *De ira* (*Despre mînie*), 14—22, unde sînt înfățișate actele de cruzime ale regilor perși, ale lui Alexandru și ale lui Caligula.

56 *decît să recurgă la Marte* — deși, socotit la origine, o divinitate mult mai complexă — era și zeu al agriculturii și arăturii — în epoca clasică, Marte este cunoscut numai ca zeu al războiului.

57 *Cato cel Bătrîn sfătuia... pe fiul său...* — *M. Porcius Cato* — cel Bătrîn — reprezentant tipic al sclavagismului roman în ascensiune (234—149 î.e.n.). În afară de lucrări tehnice *(De agricultura)*, istorice *(Origines)* sau discursuri, a scris şi o lucrare cu sfaturi către fiul său *(Praecepta ad filium)*, la care se referă aici Erasmus (cf. Plutarch, *Quaestiones Romanae* XXXIX). Aceasta era un fel de enciclopedie a cunoştinţelor din acea vreme.

58 *Cyrus laudă...* este vorba de Cyrus, creatorul statului persan (553/2—529 î.e.n.). Pentru faptul la care se referă Erasmus aci, cf. Plutarch, *Quaestiones Romanae*, XXXIX.

59 *Regiuni necivilizate, le făceau populate...* — idealizare evidentă a Romei şi a cuceririlor sale. Pornită de la scriitorii latini înşişi (Vergilius, T. Livius, Rutilius Namatianus etc.), ea rămîne dominantă în istoriografia burgheză. Abia istoriografia marxistă, fără a nega efectele obiectiv pozitive ale cuceririlor romane, pune în evidenţă şi exploatarea cruntă la care erau supuse masele din ţările cucerite.

60 *Cel care propovăduieşte cu tărie împotriva războiului este bănuit de erezie* — aluzie, în primul rînd, chiar la el.

61 *papi romani... instigatori la războaie şi, în acelaşi timp, sprijinitori ai lui* — este vorba, în primul rînd, de papa Iulius II (1503—1513), unul dintre cei mai războinici papi.

62 *învăţături ale părinţilor bisericeşti, în care se pare că războiul este aprobat...* — de pildă, Augustin (cf. M. Delcourt, *Erasme*, cap. IV, Bruxelles, 1944).

63 *papii de la Roma au fost şi ei oameni. Apoi se poate întîmpla să fi fost nebuni sau răi* — aceasta este forma originară a textului, care ulterior, din prudenţă sau deferenţă faţă de Leon X, devine: *apoi se poate ca să fi fost rău sfătuiţi, să fi fost puţin atenţi* [în sfîrşit], *puţin prudenţi şi virtuoşi.*

64 *pentru revendicarea vreunui orăşel oarecare se pune în primejdie întreg imperiul. Apoi însuşi acest orăşel, care a fost revendicat cu atîta sînge, sau îl revînd din nou, sau îl donează* — practici obişnuite într-o vreme cînd statul era considerat proprietate personală a suveranilor.

65 *Patavini* — locuitori ai oraşului italian Padua, vechiul Patavium, patria lui Titus Livius (59 î.e.n. — 17 e.n.). Înfiinţat, după legendă, de către troianul Antenor.

66 *pămîntul troian* — adică teritoriul vechii cetăţi Troia sau Ilion (Asia Mică), a cărei distrugere de către acheeni (începutul secolului al XII-lea î.e.n.) a fost imortalizată de Homer în Iliada. Ruinele ei au fost descoperite de genialul arheolog amator Fr. Schliemann lîngă actualul Hissarlick.

67 *Antenor* — erou troian, partizan al înțelegerii cu grecii (*Iliada* VII, 348 sq). Unele tradiții fac din el creatorul unui nou regat troian, după căderea vechii Troie, altele îl arată stabilindu-se în Cyrene sau pe coasta vestică a Adriaticii, unde ar fi fondat mai multe orașe, între care Patavium (cf. Vergilius, *Aeneis*, I, 242—249).

68 *titlul lui Ferdinand... sau al lui Sigismund* — este vorba, cu siguranță, de Ferdinand I. fratele lui Carol V (Quintul), împărat al Germaniei (1556—1564), pe atunci însă numai arhiduce, și de Sigismund I, regele Poloniei (1507—1548), deși în Y. Remy, *op. cit.*, p. 80, nota 2, se socotește că numele sînt întrebuințate în sinecdocă.

69 *să plătească impozit lui Filip sau Ludovic* — nu știm precis la ce suveran se face aluzie.

70 sub forma dată de Erasmus n-am putut identifica — la nici un scriitor antic — fabula reprodusă mai sus.

71 *spre marea supărare a avocaților și a judecătorilor, acești corbi lacomi de care ei își băturseră joc* — imagine luată din Horatius; cf. *Adagia, Chil. I, cent. VII, prov. XV.*

72 *cine, dacă nu este nebun, va pescui cu o undiță de aur?* — cf. *Adagia, Chil. II, cent. II, prov. LX,* unde această maximă este atribuită după Suetonius, lui Augustus.

73 *Se învîrtesc pe la curțile principilor, unde nu voi relata aci ce fac. O, de n-ar fi ceva mai rău decît un cîine în baie!* — atac împotriva clericilor și prelaților de curte. Cît despre expresia *mai rău decît un cîine în baie*, împrumutată din cunoscutul satiric grec Lucian (cca. 125—200 e.n.) și comentată în *Adagia, Chil. I, cent. IV, prov. XXXIX*, ar corespunde cu expresia noastră *ca musca în lapte.*

74 *censurează textele greșite, suspecte, scandaloase, ireverențioase, eretice, schismatice* — aluzie, între alții, la el însuși, ale cărui opere au fost adesea cenzurate de biserică.

75 *Papa Iulius II* (1503—1513), unul dintre cei mai războinici papi ai Renașterii, dar și mare susținător al științelor și artelor. El este, de pildă, acela care, între altele, pune piatra fundamentală a bisericii Sf. Petru din Roma.

76 *Unii principi — tineri și lipsiți de experiență* — ca, de pildă, Francisc I, Carol de Austria și Henric VIII, care aveau, în 1515, respectiv 21 de ani, 15 ani și 24 de ani.

77 *puteai să te folosești de întreaga Franță, acum te excluzi singur din multe ținuturi* — aluzie la Francisc I, regele Franței (1515—1547).

78 *Filip* — episcop de Utrecht, fiul lui Filip, duce de Burgundia.

79 *principe Carol* — este vorba de Carol Quintul, rege al Spaniei (din 1516) și împărat al Germaniei (1519—1556).

80 *Platon* — filozof idealist obiectiv grec (427—347 î.e.n.). Pentru el, lumea ideilor constituie singura realitate. În opoziție cu materialismul lui Democrit, Lenin va numi idealismul, „Linia lui Platon". Era un admirator al oligarhiei spartane și adversar al democrației ateniene. Pasajul la care face aluzie Erasmus este din lucrarea sa *Republica*.

81 *David* — fiul mai mare al lui Filip de Burgundia, ca și fratele său Filip, episcop de Utrecht.

82 *Filip, ducele Burgundiei* — zis cel Bun (1396—1467), tatăl lui David și Filip, succesiv episcopi de Utrecht.

83 *în mod organizat* — în latinește *civiliter*, adică în formă de stat-cetate *(civitas)*.

84 *organizarea . . . furnicilor și albinelor* — în latinește, după grecește (πολιτεία), *politeia* = stat, republică.

85 *Cetățile le-a creat nevoia și tot nevoia a recomandat asocierea între ele* — idee reluată și dezvoltată de celebrul filozof J.-J. Rousseau (1712—1778), în „*Le discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*".

86 ἀντιπελάργωσις = pietate filială datorată părinților, în felul aceleia arătate — după credința populară — de către berze (πελαργοί).

87 *ca și cum adevărul s-ar schimba o dată cu locul, unele axiome nu străbat marea, altele nu trec Alpii, altele nu răzbesc peste Rin* — cf. Pascal (1623—1662), *Pensées*, 24: „nu există aproape nimic drept sau nedrept, care să nu-și schimbe calitatea o dată cu climatul. Trei grade latitudine răstoarnă toată jurisprudența. Un meridian hotărește adevărul. Hazlie justiție, pe care o mărginește un rîu sau un munte! *Adevăr dincoace de Pirinei, eroare dincolo*".

88 *scotistul* — adept al lui Duns Scotus, celebru teolog și filozof scolastic englez din evul mediu (1274—1308). Susținător al nominalismului, este unul dintre cei mai înverșunați adversari al lui Thoma d'Aquino.

89 *tomistul* — adept al filozofiei idealiste a lui Thoma d'Aquino (1224—1274), cel mai reprezentativ filozof al bisericii catolice medievale, creator al curentului numit tomism, filozofie oficială și astăzi a catolicismului. Autor a numeroase opere, între care cele mai însemnate sînt *Summa contra gentiles* și mai ales *Summa theologica*, caută să fundamenteze — se înțelege, fără să reușească — dogmele pe baze rațional-filozofice, folosind în această privință, în primul rînd, elementele idealiste din filozofia lui Aristotel. În *Summa theologica*, un capitol tratează despre război.

Tomismul, ca și varianta sa modernă neotomismul, este una din cele mai tipic idealiste și reacționare concepții despre lume.

90 *nominalistul cu realistul* — partizan al unuia dintre cele două curente principale ale filozofiei medievale în teoria cunoașterii: nominalismul și realismul. Pentru nominaliști, de pildă Roscelin, Duns Scotus, genurile și speciile (universaliile) nu există decît ca nume ale lucrurilor, în timp ce pentru realiști ele sînt reale și chiar adevărata realitate.

Nu este greu de văzut că, de fapt, ideile nominalismului ar corespunde, în condițiile scolasticii, tendinței generale a materialismului de afirmare a primordialității materiei asupra spiritului, în timp ce ideile realismului corespund tendinței fundamentale a idealismului, care, denaturînd raporturile firești, subordonează realitatea spiritului.

91 *platonicianul cu peripateticianul* — discipol al lui Platon sau Aristotel, acesta din urmă numit astfel după obiceiul maestrului de a-și expune învățătura plimbîndu-se (gr. περιπατέω περιπατητικός) cu elevii săi prin frumoasa grădină a școlii sale (*Lyceul*).

Deși deosebirile dintre curentele filozofice, opuse două cîte două în textul de față, nu sînt atît de neînsemnate cum se lasă impresia, ele reprezentînd, în fond, opoziția fundamentală dintre materialism și idealism, pentru Erasmus elé nu par a avea prea multă importanță, poate și din cauza cunoscutei sale tendințe spre soluțiile de compromis, dar mai ales — așa cum am mai subliniat (vezi *Studiul introductiv*) — din cauza lipsei sale de înclinare și înțelegere pentru alte probleme ale filozofiei decît cele morale.

92 *se războiesc... pentru lîna de capră* — adică pentru pricini imaginare.

93 *dreptul de proprietate, pe care și-l revendică pe baza — ca să zicem așa — a prescripției* — adică pe baza posesiunii prelungite a unui bun oarecare.

94 *dominicanii* — ordin călugăresc numit așa după întemeietorul său Dominic (Domingo) de Guzman (1170—1221). Docile instrumente ale puterii papale, ei au fost însărcinați, o vreme, cu conducerea inchiziției.

95 *minoriții* — adică frați mai mici, *capucini* (de la *capuchon* = glugă) sau *cordelieri* (de la *corda* = frînghie) — nume date ordinului călugăresc al *franciscanilor*, pus în slujba papalității. Fondatorul ordinului este Francisc din Assisi (1182—1226).

96 *benedictinii* alt ordin călugăresc, întemeiat de Benedict din Nursia. Este cel mai vechi ordin călugăresc din Apus (529).

97 *observanții urmăresc pe coleți, și unii și alții a treia tabără care își are numele de la cuvîntul adunare* — altfel numiți

celestini și conventualiști (de la latinescul *conventus* = adunare).

98 *Eris* — zeița discordiei în mitologia greacă. Soră a lui Ares, zeul războiului, este unul dintre instrumentele principale ale acestuia. Rolul ei — după mitologie — a fost foarte mare, de pildă, în izbucnirea războiului troian.

99 *Și oricum pe iudei îi îndemna la luptă un comandament divin...* — Erasmus se face aici ecoul tradiției bisericești asupra rolului mesianic al poporului evreu.

100 *Unul a descoperit sau a inventat nu știu ce drept perimat și învechit* — după cei mai mulți comentatori este vorba de pretențiile regilor Franței asupra Milanului și Neapolului, în baza dreptului de moștenire.

101 *Dionysius* — fără îndoială, Dionysius cel Bătrîn, tiran al Syracuzei (405—368 î.e.n.).

102 *Mezentius* — rege în Caere sau Agylla, în Etruria (Titus Livius, I, 2, 3; Vergilius, *Aeneis,* VII, 647 sq. passim).

103 *Phalaris* — tiran al Agrigentului, oraș în Sicilia (565—549 î.e.n.).

104 *Asupra lor năvălesc însă satrapii...* — este vorba, fără îndoială, de funcționarii superiori, asemănați cu satrapii din monarhia persană și din regatele hellenistice, mai ales cu primii, ale căror tendințe spre autonomie și arbitrar sînt bine cunoscute.

105 *acea sîngeroasă și neîmblînzită lege a lui Moise* — rezumată în așa-numita lege a talionului, exprimată plastic în maxima ochi pentru ochi, dinte pentru dinte; cf. Matei, 5, 38 etc. Moise, cunoscutul — după tradiția biblică — legiuitor și conducător al evreilor (după 1580 î.e.n.).

106 *Titus Vespasianus...* împărat roman din dinastia Flaviilor, cu numele complet T. Flavius Vespasianus, ca și tatăl său, cu care domnește o vreme împreună (71—79), apoi singur (79—81). Autorul la care se referă Erasmus este C. Suetonius Tranquillus (cca. 69—141), cunoscut mai ales prin opera sa *Despre viața celor doisprezece Cezari (De vita duodecim Caesarum libri VIII),* de unde este luată informația *(Divus Titus, IX).*

107 *Prin ei... sînt aținți la luptă principii* — aluzie, fără îndoială, la cardinali ca Schiner, Sanseverino, d'Amboise ș.a., care au jucat un rol foarte important în conflictele armate pe vremea lui Erasmus, mai ales sub papa Iulius II.

108 *Cu puțini ani mai înainte, pe cînd lumea era tîrîtă spre război* — aluzie, poate, la războiul dintre Franța și habsburgi pentru supremația Italiei. Început în 1494, el nu se termină, de fapt, decît în 1559.

109 *titlul de legat de tabără li se pare demn de cele mai onorabile titluri și de urmașii apostolilor* — este vorba, în primul rînd,

de Schiner, investit cu acest titlu de Iulius II, în 1512. În aceeaşi situaţie mai erau însă şi alţii, de pildă cardinalul Giovani de Medici.

110 *Iulius* — a se vedea nota 75.

111 *Leon X* — papă al Romei (1513—1521), membru al faimoasei familii florentine a Medicilor, care, graţie puterii ei economice, joacă (în secolele al XII lea — al XVIII-lea) un mare rol în politica Florenţei şi chiar a întregii Italii.

Ca şi predecesorul său Iulius II, Leon încurajează ştiinţele şi artele. Duce însă, spre deosebire de acesta, o politică de pace. Aceasta este, cel puţin, părerea lui Erasmus, nu întru totul corespunzătoare realităţii.

112 *Diocleţian* — împărat roman (285—305). Faptul la care se face aluzie aici nu ne este cunoscut.

113 *să nu se îngăduie unui principe să vîndă sau să înstrăineze vreo parte din stat, ca şi cum nişte cetăţi libere ar fi moşia sa particulară* — idee nouă atunci, legată de o concepţie modernă despre stat, opusă concepţiei medievale, care socotea ţara ca o moşie a suveranului.

114 *din cauza schimbărilor matrimoniale de acest fel,* se *întîmplă* ... — nu ştim dacă Erasmus face aluzie la anumite fapte concrete, mascate însă intenţionat.

115 *zicala, verificată de aprobarea îndelungată a secolelor, că fruntea este mai aproape decît ceafa* — această maximă a fost comentată de Erasmus în *Adagia, Chil. I, cent. II, prov. XIX.*

116 *Vorbesc, firește, de acele războaie pe care le poartă, în mod obişnuit, creştinii împotriva creştinilor. Căci nu gîndesc la fel despre aceia care resping ... forţele barbarilor năvălitori* ... — întrevedere, fără îndoială, confuză a distincţiei dintre războaiele juste şi războaiele nejuste. Cît despre cuvîntul barbar — foarte des întrebuinţat de Erasmus cu înţelesul de străin, mercenar — pare a avea aici sensul de necredincios, opus creştinului.

117 *În felul acesta, ei fac din francez german* ... — aluzie la instabilitatea din ţinuturile intermediare, ca Flandra, Belgia, Alsacia etc.

118 *la Homer, cauzele neînţelegerii care interveniseră între Agamemnon şi Achille, le aruncă asupra zeiţei Athena* ... — este vorba de însuşi subiectul Iliadei.

119 *Ba chiar trebuie să construieşti un oraş artificial, pentru ca să distrugi unul real* — este vorba de cheltuielile de tabără, reclamate de asediul unei cetăţi.

120 *Octavius Augustus ... dorea chiar să părăsească puterea, dacă s-ar fi găsit un alt principe mai folositor pentru stat* — Eras-

mus pare a se lăsa aici influențat de comedia renunțării la putere a lui Augustus în faimoasa ședință a senatului din 13 ianuarie 27 î.e.n., data constituirii imperiului (cf. *Res gestae divi Augusti,* VI, 14—16 și Cassius Dio, LIII, 2—19).

121 Zicala unui împărat, care spunea: *„Să piară fiii mei, dacă altcineva va conduce mai bine statul"* — să fie aici vorba de citarea din memorie — nu prea fidelă — a cuvintelor atribuite lui Vespasian? (v. Suetonius, *Vespasianus* XXV).

122 *Dar atunci pentru ce, între nenumărații împărați romani, numai Antoninii — Pius și Filozoful — nu au fost atacați?* — Este vorba de cunoscuții împărați romani Antoninus Pius (138—161) și Marcus Aurelius (161—180), ambii având ca *cognomen* pe acela de Antoninus. Filozof stoic, ultimul este autorul unui tratat de morală care ni s-a păstrat în grecește *(Către sine însuși).* Explicația tradiției istorice favorabile acestor împărați nu se află însă acolo unde crede Erasmus, ci în politica lor favorabilă senatului, care a inspirat această tradiție.

123 *Orcus* — divinitate infernală romană, corespunzînd lui Thanatos și Hermes ai grecilor. Cuvîntul se întrebuințează și — ca aici — cu înțeles general de infern și moarte.

124 *Ce-am avut de spus am spus* — în latinește, *dixi* „am spus" sau, mai bine, „am terminat de spus".

125 *carthusian* — (fr. chartreux, chartreuse) membru al unuia dintre marile ordine călugărești ale bisericii romano-catolice, întemeiat de Sf. Bruno (1035—1101).

126 *Aparte* — în text, secta.

127 *samian stigmatizat* — aluzie la marcarea de către atenieni a prizonierilor samieni cu așa-numita *samaena (navis),* o corabie cu un rît de porc la proră, care figura pe monedele din Samos. Aceasta ca răspuns la o stigmatizare analogă atenienilor captivi, cu cunoscuta bufniță, în timpul răscoalei samienilor împotriva atenienilor.

128 *Celor doi ucenici, care plecau spre Emaus* — Luca, 24, 13, sq.; cf. Marcu, 16, 12.

129 *Chrysostom* — Ioan Chrysostom — gură de aur [345(?)—407], patriarh al Constantinopolului și mare orator, cunoscut între altele prin atitudinea sa ostilă față de curtea imperială și față de unele abuzuri ale marilor potentați.

130 *Vasile* — numit cel Mare (331—379), episcop de Cesarea și scriitor creștin remarcabil. Mai cunoscută, între lucrările sale, este lucrarea *Sfaturi pentru tineri cu privire la lectura autorilor profani,* scrisă, se înțelege, în spiritul îngust teologic.

131 *Augustin — Aurelius Augustinus* (354—430), episcop, teolog și filozof mistic creștin. Influențat de neoplatonism, el conturează, în special în lucrarea *De civitate dei (Despre cetatea lui dum-*

nezeu), un sistem cu mare influență, în evul mediu și chiar în vremurile mai noi, în cercurile reacționare și obscurantiste, antimaterialiste.

132 *Hieronym* — Eusebius Hieronymus (cca. 345—421) teolog, dar și mare erudit și fin literat. Admirator entuziast al antichității operele sale se resimt de influența acesteia, mai ales în prețioasa sa corespondență. Cf. și *Introducerea,* p. 10.

133 *Cyprian* — episcop al Cartaginei (248—258) și scriitor bisericesc. Opera sa, deșul de variată, este interesantă — în special corespondența — mai ales ca izvor pentru cunoașterea frămîntărilor sociale, nu numai religioase, din vremea sa, față de care se situează pe poziția clasei dominante, susținută de biserica oficială.

134 *dacă trăim potrivit cu natura* — evident ecou al filozofiei stoice, fără îndoială prin Seneca (4—65 e.n.), unul dintre scriitorii favoriți ai lui Erasmus.

135 *duci o viață iudaică* — adică punînd accentul pe respectarea unor forme, nu pe adevăratele principii creștine. Este o idee care revine des sub pana lui Erasmus în atacurile sale împotriva reprezentanților bisericii romano-catolice.

136 *Să nu fim pentru nimeni o piatră de încercare* — M a t e i, 18, 6; M a r c u, 9, 42; L u c a, 17, 1.

137 *N-aș fi dat pe sufletul tău nici o ceapă degerată* — în latinește, *non redemissem animam tuam vitosa nuce,* adică n-aș fi răscumpărat sufletul tău nici cu o nucă stricată.

138 *balistă* — mașină de aruncat ghiulele.

139 *rîia... spaniolă* — se pare că este vorba de sifilis, care face ravagii în această vreme, numit mai des, cînd boală italiană, cînd boală franțuzească.

140 *Zarul lui Marte* — adică războiul.

141 *Charon* — celebrul barcagiu al infernului, care trecea, în schimbul unui bănuț (obol), sufletele morților peste apele Styx, Cocytos, Acheron și Phlegethon.

142 *Ossa* — la Homer *(Iliada* II, 93), zeița zvonului.

143 *Trei monarhi ai lumii s-au năspustit* — este vorba de Carol V, Henric VIII și Francisc I.

144 *Există pe pămînt un oarecare Poligraf* — Erasmus însuși.

145 *Sînt niște fățuri gătite în sutane negre și albe* — călugării, împotriva cărora atacurile lui Erasmus nu lipsesc aproape din nici una dintre lucrările sale.

146 *bule* — decrete ale papei, prin care, între altele, se acordau diferite privilegii. Acesta este sensul aci.

147 *cu pasageri şi taxa lor* — este vorba de bănuţul (obol) pe care sufletele trebuiau să-l plătească lui Charon; obol — unitate de greutate şi monedă la greci (1/6 din drachmă).

148 *Thraso şi Polymachaeda* — nume de şoldaţi fanfaroni din operele respective ale lui Terentius şi Plautus, cunoscuţii comici latini din secolele al III-lea — al II-lea î.e.n.

149 *Din cei care pier într-un război drept* — în ironie pentru „aşazis drept", în înţelesul dat de Thoma d'Aquino.

150 *cele care vin însîngerate* — acesta credem că este aci sensul cuvîntului *recentes* (sens originar), făcîndu-se adică aluzie la cei căzuţi în războaie.

151 *Mercur* — zeu al comerţului şi al hoţilor, la romani, asimilat mai tîrziu cu Hermes al grecilor, divinitate mult mai veche şi mai complexă.

152 *să dormi liniştit* — în latineşte *in utramque aurem:* şi pe o ureche şi pe cealaltă.

153 *Un papă de la Roma îndeamnă cu stăruinţă la înţelegere, dar îşi pierde timpul degeaba* — este vorba, fără îndoială, de papa Leon X (vezi nota 111); îşi pierde timpul degeaba: în latineşte, *laterem (crudam) lavat,* „spală cărămidă crudă".

154 *Vulcan* — în mitologia romană, zeul focului şi patronul fierarilor. Asimilat mai tîrziu cu zeul grec Hephaistos, cu care are multe asemănări.

155 *pentru ca să fie arse umbrele ereticilor* — atac împotriva conducătorilor bisericii catolice.

156 *de curînd am fost siliţi să scoatem cărbuni din fundul pămîntului* — făcînd această observaţie — oarecum ironică — nu-şi dădea, desigur, seama de rolul pe care îl va avea cărbunele în dezvoltarea maşinismului şi a industriei.

157 *Rhadamanthes* — fiu, ca şi Minos, al lui Jupiter şi al Europei, unul dintre cei trei judecători ai infernului. Ceilalţi doi judecători sînt Minos şi Aiacos.

CUPRINSUL

Erasmus — umanist și luptător pentru pace 5
Pentru cei care nu l-au încercat — războiul este plăcut . . . 39
Jeluirea păcii alungată și lovită din toate părțile . . 79
Convorbire între un soldat și un călugăr carthusian . 115
Charon . 125
Note . . 135

Redactor-responsabil de carte: L. Damian
Tehnoredactor: Gh. Popovici
Corector: Gh. Argint

Dat la cules: 19. 10. 1959. Bun de tipar: 12. 1. 1960. Tiraj: 6000+160 exemplare. Hîrtie: semivelină 65 gr./m.p. Format: 16/54×84. Coli editoriale: 7,81. Coli tipar: 9,75. A.: 01263 59. Pentru bibliotecile mari indicele de clasificare 1. Pentru bibliotecile mici indicele de clasificare 1.

Tiparul executat la Întreprinderea Poligrafică Oradea, str. Moscovei 5, 6—8. — R.P.R.

Prețul lei 3,75